

**AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI TƏHSİL NAZİRLİYİ
AZƏRBAYCAN DÖVLƏT İQTİSAD UNİVERSİTETİ**

«MAGİSTRATURA MƏRKƏZİ»

Əlyazma hüququnda

Mahmudova Böyükxanım İlqar QIZI

**«Rentabellığın təhlili və işguzar fəallığın qiymətləndirilməsinin metodiki
problemləri »**

MÖVZUSUNDA

MAGİSTR DİSSERTASIYASI

İxtisasın şifri və adı: 060402- «Mühasibat uçotu və audit»

İxtisas: “İstehsal sferasında mühasibat uçotu və audit”

Elmi rəhbər:

dos. H.A.Cəfərli _____

Magistr proqramının rəhbəri:

dos. H.A.Cəfərli _____

Kafedra müdiri:

prof. S.M.Səbzəliyev _____

BAKİ-2017

MÜNDƏRİCAT

GİRİŞ.....	3
1.FƏSİL. RENTABELLİK VƏ İŞGUZAR FƏALLIGIN TƏHLİLİNİN NƏZƏRİ METODOLOJİ ƏSASLARI.....	8
1.1. Rentabellik və işguzar fəallığın təhlilinin iqtisadi xarakteristikası.....	8
1.2. Rentabellik və işguzar fəallığın təhlilinin vəzifələri və informasiya mənbələri.....	12
1.3. Rentabellik və işguzar fəallığın göstəricilər sistemi və onların təhlili metodikası.....	23
II FƏSİL. KOMMERSİYA TƏŞKİLATLARININ RENTABELLİK VƏ İŞGUZAR FƏALLIGINİN MÖVCUD VƏZİYYƏTİNİN TƏHLİLİ.....	42
2.1. Təşkilatın maliyyə nəticələrinin təhlili.....	42
2.2. Təşkilatın rentabellik göstəricilərinin dinamikasının təhlili.....	52
2.3. Təşkilatın işguzar fəallıq göstəriciləri və onların təhlili.....	60
III FƏSİL. RENTABELLİYİN TƏHLİLİ VƏ İŞGUZAR FƏALLIGIN QIYMƏTLƏNDİRİLMƏSİNİN TƏKMİLLƏŞDİRİLMƏSİ İSTİQAMƏTLƏRİ.....	65
3.1. Rentabelliğin təhlilinin təkmilləşdirilməsi istiqamətləri.....	65
3.2. İşguzar fəallıq göstəricilərinin yaxşılaşdırılmasının təkmilləşdirilməsi istiqamətləri.....	68
NƏTİCƏ.....	72
İSTİFADƏ OLUNAN ƏDƏBİYYAT.....	74

GİRİŞ

Mövzunun aktuallığı. Müasir bazar iqtisadiyatı şəraitində kommertiya təşkilatlarının istehsal,kommertiya,maliyyə və investisiya fəaliyyətlərinin səmərəliliyi onun əldə etdiyi maliyyə nəticəsi ilə müəyyənləşdirilir.Təşkilatın maliyyə vəziyyəti mənfəət və rentabellik kimi maliyyə-iqtisadi göstəricilərin köməyliyi ilə qiymətləndirilir.Rentabellik istehsalın səmərəliliyini xarakterizə edən mühüm göstəricilərdən biridir.O,müəssisədə kapitaldan istifadənin səmərəliliyinin və intensivliyinin qiymətləndirməlisində,birnomeklaturalı və çoxnomeklaturalı məhsulların zərərsizlik səviyyəsinin müəyyən edilməsində çox səmərəli göstəricidir.Ümumiyyətlə,o müəssisənin istehsalının iqtisadi effektivliyinin yüksəldilməsində və istehsalın inkişafının sürətləndirilməsində önəmli xüsusiyyətə malik olub,onun elmi-texniki ,sosial- iqtisadi inkişafının,istehsal,yığım və digər təyinatlı fondların, dövlət büdcəsinin gəlirlərinin formalaşmasında başlıca mənbə rolunu oynayur.Məhz buna görə də müasir dövrdə rentabellik göstəriciləri təşkilatın istehsal və kommertiya fəaliyyətinin son maliyyə nəticələrinin qiymətləndirilməsində əsas keyfiyyət parametri hesab edilir.Xüsusi ilə qeyd etmək olar ki,rentabellik göstəricisi müəssisənin istehsal və kommertiya fəaliyyətinin müxtəlif tərəflərini əhatə edərək o, çoxspektrli ümumiləşdirici parametr kimi iqtisadiyyatın transformasiya dövründə kompleks forma alır.O,müasir bazar münasibətləri şəraitində əsas mikroiqtisadi indikatorlardan birinə çevrilməklə rəqabət dövründə əhəmiyyətli üstünlük yaradır.Bu xüsusiyyətləri nəzərə alaraq rentabellik göstəricilərinin çoxspektrliyi və ümumi iqtisadi sferada baş verən dəyişikliklərə tez reaksiya vermə qabiliyyətinə görə müxtəlif mülkiyyət münasibətlərinə mənsub olan obyektlərdə qeyd etdiyimiz parametrlərin formalaşması proseduru və onun səviyyəsinin dəyisilməsinə təsir göstərən

subyektiv və obyektiv faktorların hesablanması ilə kifayətlənməyərək ,o ,bu problemlərə tamamilə yeni aspektdən yanaşır.Bazar münasibətləri şəraitində müəssisənin istehsal və kommersiya fəaliyyətin son maliyyə nəticəsi hesab olunan mənfəət və rentabelliğin kompleks təhlili metodikasının çoxsaylı göstəricilər sisteminə malik olması,texniki,sosial ,iqtisadi və texnoloji parametrlərin nəzərə alınması ,mənfəətin formalaşmasının müasir modelləri və konsepsiyaları əsasında mühasibat uçotu və maliyyə hesabatları beynəlxalq standartların xüsusiyyətlərin nəzərə alınması onun tədqiqat prosedurlarının optimallaşdırılması,təkmilləşdirilməsi səmərəli hesab edilir.Ancaq belə qaydada təşkil olunmuş iqtisadi təhlil onun təcrübi nəticələrini yüksəldə və idarəetmə üçün lazımı informasiyaların əldə olunmasına şərait yarada bilər.

Məlum olduğu kimi, bazar münasibətləri şəraitində mühasibat uçotu ,audit və iqtisadi təhlilin vəzifələri genişlənir ,tədqiq olunan iqtisadi hadisələr və proseslər mürəkkəbləşir.Bu da öz növbəsində rentabelliğin amilləri təhlili metodikasının yeni aspektdə işlənilməsi üçün vacib olan önəmli problemə çevirir.

Mövzunun öyrənilmə səviyyəsi. Rentabellik və işgüzar fəallığın təhlilinin nəzəri və praktiki məsələlərinin öyrənilməsi istər ölkə,istərsə də dünya iqtisadçı alimlərinin diqqət mərkəzində olmuşdur.Respublikamızda iqtisadçı alimlərindən Q.Ə.Abbasov, İ.M.Mahmudovun, S.M. Səbzəliyev, H.A.Cəfərli, R.N.Kazımov, N.M.İsmayılov, C.B.Namazova, S.A.Abbasova və başqalarının əsərlərində rentabelliğin və işgüzar fəallığın təhlili problemlərinə yer verilmişdir.Xarici iqtisadçılardan isə M.I.Bakanovun, A.D.Seremetin, O.V.Efimovanın, V..Kovolyevin, M.M Qlazovun, V.Q.Artemenkonun, L.V.Donstovanın, L.A.Bernstaynın, M.R.Metyusun və başqalarının tədqiqat əsərləri diqqəti cəlb edir.Lakin rentabelliğin təhlilinin və işgüzar fəallığın təhlilinin nəzəri və praktiki məsələlərinin öyrənilməsi və təcrübədə tətbiqi çox aktual

məsələlər oluğu üçün bu problemlərin öyrənilməsi hazırki dissertasiya işinin mövzusunun seçilməsinə maraq yaratmışdır.

Tədqiqatın məqsəd və vəzifələri. Dissertasiya isində tədqiqatın məqsədinə kommərasiya təşkilatlarında rentabelliyn yüksəldilməsi və işgüzar fəallığın təkmilləşdirilməsinə dair nəzəri və praktiki əhəmiyyətli tövsiyyələr və təkliflər işləyib hazırlamaqdan ibarətdir. Bu məqsədə uyğun olaraq da dissertasiya işinin vəzifələrinə aşağıdakılar daxildir:

- Bazar münasibətləri şəraitində rentabelliyn və işgüzar fəallığın göstəricilərinin mikroiqtsadi ipapametrələr sistemində rolu və yeri müəyyənləşdirilməsi,

- Rentabelliyn və işgüzar fəallığın metodiki ,nəzəri ,konseptual və metodoloji problemlərinin həll edilməsi,

- Rentabelliyn yüksəldilməsi və işgüzar fəallığın təkmilləşdirilməsi istiqamətinin müəyyəm edilməsi,

- Beynəlxalq standartlardan istifadə etməklə rentabelliyn və işgüzar fəallığın təhlili metodikasının yeni formatda işlənilib hazırlanması.

Tədqiqatın obykti və predmenti. Dissertasiya işinin predmenti rentabelliyn təhlili və işgüzar fəallığın qiymətləndirilməsi metodikasının yeni aspektdə işlənilib hazırlanması, bazar iqtisadiyyatı şəraitində onların təkmilləşdirilməsi və optimallaşdırılması istiqamətində əsaslandırılmış təkliflərin müəyyənləşdirilməsi təşkil edir. Bundan başqa tədqidatın predmentini rentabelliyn təhlili və işgüzar fəallığa dair nəzəri və praktiki əhəmiyyətə malik problemlərin öyrənilməsi təşkil edir. Tədqiqat işinin obykti kimi konkret rentabellik göstəricisi seçilmişdir.

Tədqiqatın nəzəri və metodoloji əsasını Nazirlər Kabinetinin, Maliyyə Nazirliyinin ,İqtisadiyyat və Sənaye Nazirliyinin və s. qaydalar, qərar, təlimat,

göstəriş, əsasnamə və eləcə də «Mühasibat uçotu haqqında» və «Auditor xidməti haqqında» qanunlar, «Vergi Məcəlləsi» və «Mülki Məcəllə», «MMUS» və Azərbaycanın və xarici ölkələrin iqtisadçı alimlərinin bu problemin tədqiqinə dair dəyərli elmi işləri təşkil etmişdir.

Tədqiqatın mənbələri. Aparılan tədqiqat prosesində Dövlət Statistika Komitəsinin rəqəm məlumatlarından və Maliyyə və İqtisadiyyat Nazirliyinin uçot və hesabat sənədlərindən istifadə olunmuşdur.

Tədqiqatın elmi yeniliyi. Tədqiqat zamanı aşağıdakı elmi yeniliyə malik olan bir çox praktiki və nəzəri nəticələr əldə olunmuşdur:

- Kommersiya təşkilatlarında rentabelliyn və işgüzar fəallığın formalaşmasının metodiki ,nəzəri ,konseptual və metodoloji problemləri sistemli şəkildə nəzərdən keçirilmişdir,

- Rentabelliyn və işgüzar fəallığın göstəriciləri mikroiqtisadi indiqatorlar sistemində rolu və yeri müəyyənləşdirilmişdir,

- Müəssisənin rentabellik səviyyəsinin dəyişməsinə təsir edən faktorların yeni formada təsnifatı verilmişdir,

- Rentabelliyn yüksəldilməsi və işgüzar fəallığın təkmilləşdirilməsi istiqamətində elmi cəhətdən əsaslandırılmış təkliflər irəli sürülmüşdür,

- Rentabelliyn artırılması və işgüzar fəallığın optimallaşdırılması üçün ehtiyatların aşkara çıxarılması ,qiymətləndirilməsi və hesablanması metodikasının təkmilləşdirilməsinə aid təkliflər irəli sürülmüşdür.

İşin praktiki əhəmiyyəti. Aparılan tədqiqat işinin nəzəri və praktiki nəticələri kommersiya xarakterli təsərrüfat subyektlərində rentabelliyn təhlili metodikasının təşkil edilməsinə ,onun nəzəri və metodoloji problemlərinin sistemli şəkildə həll edilməsinə, rentabelliyn və işgüzar fəallığın yüksəldilməsinə təsir edən amillərin aşkara çıxarılmasına şərait yaradır. Bununla yanaşı, dissertasiya

isində irəli sürülmüş təkliflərin tətbiqi rentabelliyn yüksəldilməsi və işgüzar fəallığın optimallaşdırılması üçün faktorların aşkara çıxarılması, qiymətləndirilməsi, hesablanması və stimullaşdırılması üçün müəyyən istiqamətlər göstərir.

Magistr dissertasiyanın quruluşu və həcmi. Dissertasiya işi giriş, üç fəsil, nəticə və təkliflər bölməsindən ,işin sonunda verilmiş istifadə edilmiş ədəbiyyat siyahısından ibarətdir. Onun həcmi 73 səhifədir.

Dissertasiya işinin "Rentabellik və işgüzar fəallığı təhlilinin nəzəri metodoloji əsasları" adlanan birinci fəslində rentabelliyn və işgüzar fəallığın təhlilinin iqtisadi xarakteristikası , vəzifələri və informasiya mənbələri şərh edilməklə, rentabelliyn və işgüzar fəallığın göstəricilər sistemi və təhlilinin metodikası araşdırılmışdır.

Dissertasiya işinin "Kommersiya təşkilatının rentabelliyninin və işgüzar fəallığının mövcud vəziyyətinin təhlili" adlanan ikinci fəsilində müəssisənin(təşkilatın) maliyyə nəticələrinin, rentabellik göstəricilərinin dinamikasının , işgüzar fəallıq göstəriciləri və onların təhlilinin , hesablanılmasının metodikası ətraflı şərh edilmişdir.

Dissertasiya işinin "Rentabelliyn təhlili və işgüzar fəallığın qiymətləndirilməsinin təkmilləşdirilməsi istiqamətləri " adlanan üçüncü fəslində müəssisənin rentabelliyn təkmilləşdirilməsi və işgüzar fəallığın yaxşılaşdırılmasının təkmilləşdirilməsi istiqamətləri nəzərdən keçirilmişdir.

FƏSİL I. RENTABELLİK VƏ İŞGUZAR FƏALLIĞIN TƏHLİLİNİN NEZERIMETODOLOJİ ƏSASLARI

1.1. Rentabellik və işgüzar fəallığın təhlilinin iqtisadi xarakteristikası

Bazar iqtisadiyyatı təsərrüfat fəaliyyəti (biznes) üçün yeni qaydalar diktə edir və mənfəət biznesin uğurlu olmasının başlıca göstəricisi hesab olunur. Mənfəət xərcləri, gəlirləri, itkiləri xarakterizə edərək, təsərrüfat fəaliyyətinin bütün göstəricilərini ümumiləşdirir. Müəssisənin (firmanın, səhmdar cəmiyyətinin və s.) fəaliyyətinin effektivliyini və rentabelligini öyrənmək və qiymətləndirmək mənfəət sayəsində mümkündür. Mənfəət müəssisənin gələcək fəaliyyətini stimullaşdıracaq vasitə, onun inkişafına təkan verəcək başlıca qüvvə və müəssisənin şəxsi kapitalını artırmaq üçün əsas mənbədir.

Rentabellik göstəriciləri, sahibkarlıq fəaliyyətinin səmərəliliyinin iqtisadi göstəriciləri içərisində xüsusi rol oynayır. Əgər mənfəət müəssisənin mütləq gəlirliyini təcəssüm etdirirsə, rentabellik nisbi gəlirliyi göstərir. Eləcə də rentabellik mənfəətin müəyyən bazaya nisbəti kimi ifadə olunur. Müəssisə o halda rentabelli hesab olunur ki, onun məhsulun satışından əldə etdiyi mədaxil məhsulun istehsalı və satışı xərclərini ödəməklə bərabər müəssisənin mənfəətini də təmin etmiş olsun. Beləliklə rentabellik müəssisənin işinin səmərəliliyini səciyyələndirir, bundan başqa o, müəssisənin kapitalını artırmaq qabiliyyəti haqqında təsəvvür yaradır.

Təsərrüfat subyektlərinin maliyyə, istehsal, investisiya və kommertiya fəaliyyətinin iqtisadi cəhətdən məqsədəuyğunluğu, səmərəliliyi yalnız mütləq göstəricilər vasitəsi ilə deyil, həmçinin nisbi göstəricilərlə də xarakterizə olunur. Məlumdur ki, rentabellik göstəricilər sistemi nisbi göstəricilər qrupuna aiddir. Sözü geniş mənada rentabellik göstəriciləri bütövlükdə müəssisənin (firmanın) fəaliyyətinin müxtəlif sahələrinin gəlirliyini, xərclərini ödənməsini və s. xarakterizə edir. Bununla yanaşı

o, firmanın işinin (istehsal, investisiya, kommersiya) səmərəliliyini təcəssüm etdirir. Göründüyü kimi, rentabellik göstəriciləri bazar iqtisadiyyatı şəraitində müəssisənin təsərrüfat fəaliyyətinin son nəticələrini mənfəətə nisbətən daha dolğun əks etdirir. Çünki, rentabellik göstəriciləri istehsal resurslarından istifadənin məqsədəuyğunluğunu xarakterizə etməklə, müəssisənin investisiya siyasətində, qiymətin əmələ gəlməsində və onun fəaliyyətinin sən nəticələrinin qiymətləndirilməsində geniş istifadə olunur. Elə buna görə də, iqtisadi ədəbiyyatlarda rentabelliğin əhəmiyyəti onun göstəricilər sistemindən istifadə etməklə araşdırılır. Təhlilçilərin fikrinə görə, tədqiqat aparılan zaman rentabellik səviyyəsini xarakterizə edən göstəricilər dörd əsas qrupa birləşir:

1. Müəssisənin əmlakından istifadənin səmərəliliyini əks etdirən aktivlərin rentabelliği göstəriciləri;

2. İstehsal və investisiya layihələrinə sərf olunan xərclərin səmərəliliyini və ödənilməsini xarakterizə edən xərclərin rentabelliği göstəriciləri;

3. Məhulların, xidmətlərin və malların istehsalının və satışın gəlirliyini (mənfəətliliyini) xarakterizə edən satışın rentabelliği göstəriciləri;

4. Kapitalın və onun tərkib elementlərinin səmərəliliyini xarakterizə edən kapitalın rentabelliği göstəricilər sistemi;

Hər bir qrupun tərkibində onu xarakterizə edən konkret göstəricilər vardır:

Birinci qrupa (aktivlərin rentabelliği)

- Bütün aktivlərin rentabelliği.
- Əsas fondların rentabelliği.
- Dövriyyə aktivlərinin rentabelliği.
- Dövriyyədən kənar aktivlərin rentabelliği .
- İstehsal fondlarının rentabelliği və s.

İkinci qrupa (xərclərin rentabelliği)

- Bütün xərclərin rentabelliği (iqtisadi elementlər üzrə xərclərin cəminin rentabelliği).

- Xərclərin ayrı-ayrı elementlərinin rentabelliği (məsələn,material xərcləri,əmək haqqı xərcləri və.s xərclərin rentabelliği).

- Adi fəaliyyət növləri üzrə xərclərin rentabelliği.

Üçüncü qrupa (satışın rentabelliği)

- Satışın məcmu rentabelliği.

- Məhsulların ayrı-ayrı növlərinin rentabelliği.

- Müəssisənin fəaliyyətinin ayrı-ayrı seqmentlərinin rentabelliği və.s.

Dördüncü qrupa (kapitalin rentabelliği)

- Bütün kapitalın rentabelliği(bu bütün aktivlərin rentabelliğinə bərabərdir).

- Xüsusi kapitalin rentabelliği və.s.

Qeyd edək ki,təhlil zamanı yuxarıda sadalanan bütün göstəriciləri hesablayan zaman balans mənfəəti,xalis mənfəət və məhsul (iş və xidmət) satışından yaranan mənfəətdən istifadə olunur.

Məlumdur ki,müəssisənin maliyyə-təsərrüfat fəaliyyətinin səmərəliliyinin qiymətləndirilməsimaliyyə təhlilinin ən son mərhələsini təşkil edir.Səmərəlilik kommersiya fəaliyyətinin müxtəlif istiqamətləri üzrə tətbiq edilə bilər.Bura xərclərin formalasmasını ,mənfəətin, istehsalın planlaşdırılmasını,investisiya layihələrinin səmərəliliyi və.s aid edə bilərik.

Maliyyə aspekti baxımından müəssisənin işgüzar fəallığı müəssisənin vəsaitinin dövr sürətində öz əksini tapır.Bu qrupda əks olunan göstəricilər cari istehsalat fəaliyyətinin səmərəliliyini və nəticələrini səciyyələndirir.İşgüzar fəallığın keyfiyyətə qiymətləndirilməsini həyata keçirmək üçün müəssisənin göstəricilərinin müqayisəli təhlili vasitəsindən istifadə olunur.İşgüzar fəallığın

keyfiyyət meyarlarına ixrac olunan məhsulların həcmi, məhsul satışı bazarlarının genişliyi, müəssisənin imici və.s aid edilir.

İşgüzar fəallıq kommersiya təşkilatının maliyyə-təsərrüfat fəaliyyətinin səmərəliliyini, inkişafının dinamikliyini, istehsal potensialından məqsədəuyğun istifadə edilməsini, müəssisə ehtiyatlarından səmərəli istifadə edilməsini səciyyələndirir.

Müəssisənin işgüzar fəallığı əks etdirən göstəricilər sistemində:

1. Kapitalın ümumi dövretməsi (verimi) əmsalı;
2. Xüsusi kapitalın dövretməsi əmsalı;
3. Dövriyyə aktivlərinin dövretməsi əmsalı;
4. Material dövriyyə vəsaitlərinin dövretməsi əmsalı;
5. Material dövriyyə vəsaitlərinin dövretməsinin orta müddəti;
6. Hazır məhsulun dövretməsi əmsalı;
7. Debitor borclarının dövretməsi əmsalı;
8. Debitor borclarının dövretməsinin orta müddəti;
9. Debitor borclarının ödənilməsi əmsalı;
10. Kreditor borclarının dövretməsi əmsalı;
11. Kreditor borclarının dövretməsinin orta müddəti;
12. Əməliyyat həlqəsinin davamiyyəti;
13. Maliyyə həlqəsinin davamiyyəti;
14. Əsas kapitalın dövretməsi əmsalı;
15. İqtisadi artımın sabitliyi əmsalı aiddir.

İşgüzar fəallığı göstəriciləri müxtəlif üsullarda hesablamaq olar: plan, layihə, əvvəlki dövr üzrə və.s. İşgüzar fəallığı əmsallarının faktiki qiymətlərini layihə, baza, plan, sahə üzrə orta göstəricilərlə müqayisə etmək olar.

1.2.Rentabellik və işgüzar fəallığın təhlilinin vəzifələri və informasiya mənbələri

Bazar iqtisadiyyatına keçidlə əladədar olaraq təşkilat və müəssisələrdə idarəetmənin səviyyəsinin yüksəldilməsi onun ən mühüm funksiyalarından biri olan iqtisadi təhlilin vəzifələri toplusu genişlənir ,təhlili aparılan hadisə və proseslər arasındakı əlaqə mürəkkəbləşir,təhlilin operativliyinə, düzgünlüyünə, obyektivliyinə və dəqiqliyinə tələbat artır.Bazar münasibətlərinə keçid şəraitində təsərrüfat fəaliyyətinin maliyyə nəticələrinin yüksəldilməsini,analtik işlərin qiymətləndirilməsini, genişləndirilməsini, optimallaşdırılmasını tələb edir.Bu da ona getirib,çıxarır ki,müəssisə öz maliyyə nəticələrinin təhliləndə mühasibat uçotu və hesabatlarının Beynəlxalq Standartlarına uyğun formada aparsın.Onu da bildirmək lazımdır ki,belə bir şərait birinci növbədə kommersiyya təşkilatının maliyyə,əmək və istehsal resurslarından istifadənin məqsədəuyğunluğunu qiymətləndirməyə əsas verən mənfəət və rentabellik göstəricilərinə aid edilir.Bunu daha aydın şəkildə açıqlamaq olar : müəssisə və təşkilatların maliyyə-təsərrüfat fəaliyyətinin idarə edilməsində və qiymətləndirilməsində məhsulun materialtutumu,məhsuun əməktutumu,məhsulun istehsalının həcmi və satışının həcmi ,daxili ehtiyatların aşkar edilməsi,məsrəflərə qənaət,əmək məhsuldarlığı, eləcə də fondverimi və fondtutumu,mənfəət və rentabellik və.s kimi iqtisadi göstəricilər müəyyən edilir və qiymətləndirilir.İqtisadi təhlilin məzmununu bu göstəricilərin öyrənilməsi təşkil edir.

Mütərəqqi təsərrüfatçılığın inkişafı ilə əlaqədar olaraq təsərrüfat obyektlərinin idarəçiliyi hüquqi və fiziki şəxslər və eləcə də ayri-ayrı orqanlar tərəfindən aparılır və bu təsərrüfat subyektlərində öz maliyyə-təsərrüfat fəaliyyətinin təhlilinin maraq dairəsi,onun məqdəsi,təhlilin aparılması müddəti,əhatə dairəsi,eləcə də informasiya mənbələri və.s köklü şəkildə fərqlənir.Bu da təhlilin müxtəlif növlərinin yaranmasına gətirib çıxarır.

İndi isə aşağıdakı əlamətlər üzrə iqtisadi təhlilin növlərini nəzərdən keçirək:

1. Sahə əlamətlərinə görə;
2. İqtisadi təhlilin subyektləri üzrə;
3. Zaman əlamətlərinə görə;
4. Praqramın səviyyəsinə və məzmununa görə;
5. İdarəetmə obyektlərinə görə;
6. Objektin öyrənilmə metodikasına görə iqtisadi təhlil təsnifləşdirilir.

Bu altı təsnifatın hər biri öz növlərinə görə digərlərindən fərqlənir. Gəlin bu növlərə aydınlıq gətirək, yuxarıda qeyd etdiyimiz təhlilin birinci növü əməyin ictimai bölgüsünə əsaslanır. Bu xüsusiyyətinə görə təhlilin a) sahənin-sənaye, ticarət, tikinti, nəqliyyat (iqtisadiyyatın müxtəlif sahələri) və b) sahələrarası növləri fərqləndirilir. İkinci-iqtisadi təhlilin subyektləri üzrə təsnifata görə təhlilin 2: daxili və xarici növləri vardır. Daxili təhlil daxili subyektlər (əməkdaşlar) və müdiriyyət tərəfindən aparılır. Xarici təhlil xarici subyektlər tərəfindən ərsəyə gətirilmiş maliyyə hesabatlarında təqdim olunmuş konkret göstəricilərə görə həyata keçirilir. Üçüncü təsnifat – zaman (vaxt) əlamətinə görə təhlilin a) retrospektiv (sonradan aparılan təhlil); b) perspektiv (öncədən aparılan təhlil); c) operativ (situasiya) təhlil növləri daxil edilir. Dördüncü təsnifata a) kompleks və b) tematik təhlil növləri aid edilir. Kompleks təhlil təsərrüfat subyektlərinin maliyyə-təsərrüfat və istehsal fəaliyyətinin bütün tərəflərini əhatə edir. Tematik təhlil növü isə təsərrüfat subyektinin konkret olaraq maliyyə təsərrüfat fəaliyyətinin ayrıca sahəsini təhlil edir. Beşinci təsnifat isə özündə müqayisəli təhlil, eskpress təhlil, amillli təhlil, diaqnostik təhlil, determinləşdirilmiş təhlil, funksional təhlil, marjinal təhlil, stoxastik təhlil növlərini birləşdirir. Və altıncı təsnifat təhlili idarəetmə obyektinə görə dəyərləndirdiyi üçün aşağıdakı növləri var: a) maliyyə-iqtisadi təhlil; b) texniki-iqtisadi təhlil; c) texniki-iqtisadi təhlil; d) iqtisadi statistik təhlil; e) sosial iqtisadi təhlil; f) marketinq təhlil

İqtisadi təhlilin yuxarıda qeyd etdiyimiz növləri içərisində ən geniş yeri tutan maliyyə-iqtisadi təhlil növüdür.

Maliyyə təhlili kommertiya təşkilatlarının maliyyə xidməti sahələrini eləcə də, təşkilatın maliyyə sabitliyi ilə (mənfəət və gəlirlərlə) maraqlanan auditorlar, vergi orqanları, banklar və digər təşkilatlar tərəfindən aparılır. Bu növ təhlildə maliyyə planının necə yerinə yetirilməsi, xüsusi kapitaldan və cəlb edilmiş kapitaldan istifadənin effektivliyi və səmərəliliyi və onların strukturu, müəssisənin mənfəəti və mənfəətdən istifadə dərəcəsi, rentabellik, müəssisənin ödəməqabiliyyəti və təsərrüfat fəaliyyətinin maliyyə nəticələri və maliyyə vəziyyəti ilə əlaqədar problemlər öyrənilir.

Yuxarıda qeyd etdiyimiz sənaye müəssisələrinin təsərrüfat fəaliyyətinin maliyyə nəticələrinin təhlili zamanı rentabelliğin və işgüzar fəallığın təhlili xüsusi yer tutur. Rentabellik istehsalın effektivliyini və mənfəətlik(zərərlik) səviyyəsini xarakterizə edən keyfiyyət göstəricisidir. Rentabelliği təhlil etməkdən ötrü rentabelliği xarakterizə edən göstəricilər sistemini və həmin göstəricilərin tətbiq olunduğu sahələri bilmək vacibdir. Rentabellik göstəriciləri müəssisənin onun ayrə-ayrı sahələrinin və təsərrüfat obyektlərinin istehsal, investisiya, maliyyə, kommertiya və digər fəaliyyət sahələrinin son maliyyə nəticələrinin təhlili üçün əlverişlidir.

Mənfəəti xarakterizə edən iqtisadi göstəricilərdən fərqli olaraq rentabellik göstəriciləri sənaye müəssisələrinin maliyyə, istehsal, investisiya, kommertiya və digər fəaliyyət sahələrinin onun üçün gəlirliyini daha çox dəqəqləşdirməyə şərait yaradır. Bununla yanaşı müəssisənin gələcəkdə hansı fəaliyyət sahəsini genişləndirməyinə göstəriş verir.

Rentabellik göstəricilərinin təhlilinin əsas məqsədi təhlil olunan amillərin plan və əvvəlki illərə nisbətən azalmasını və artmasını aşkar etmək və eləcə də buna təsir edən səbəbləri aydınlaşdırmağa imkan verir.

Rentabelliyn və işgüzar fəallığın təhlilinin göstəricilər sistemindən,təhlilin mahiyyətindən və informasiya təminatından və.s asılı olaraq onların qarşısına vəzifələr qoyulur.Bu vəzifələr kompleksi aşağıdakılardır:

1) Kommersiya təşkilatlarında rentabelliyn göstəriciləri sistemi və məhsulun rentabellik göstəriciləri üzrə planın yerinə yetirilməsinin qiymətləndirilməsi;

2) Kommersiya təşkilatının rentabelliyni göstəricilərinin və məhsulun rentabelliynin dinamikasının təhlili;

3) Kommersiya təşkilatlarının rentabelliyni göstəricilərinin və məhsulun rentabelliynin dinamikasını şərtləndirən amillərin təhlili;

4) Kommersiya təşkilatlarının rentabelliynin və məhsulun rentabelliynin yüksəldilməsinin mümkün olan ehtiyatların aşkar edilməsi.

Elmi-texniki tərəqqinin inkişafı və iqtisadiyyatın texnoloji proseslərinin fasiləsiz inkişafı şəraitində iqtisadi mexanizmin təşəkkül tapması özünü son maliyyə nəticəsi sayılan mənfəətdə göstərir. Milli bazarın formalaşdığı ,istehsalın texnoloji proseslərinin təkmilləşdirilməsi şəraitində mənfəətin dəyişməsinə təsir göstərən səbəblərin təhlilinə xüsusi diqqət yetirilir.Bu amillər mənfəətin səviyyəsinə çox böyük təsir edir. Azad bazar şəraitində,sərbəst qiymət siyasəti,müstəqil təsərrüfatçılığın genişləndiyi zamanda, texnika və texnologiyanın optimallaşdığı bir şəraitdə son maliyyə nəticəsi kimi dəyərləndirilən mənfəətə təsir edən amillər təhlil edilir və bu proseslərin mənfəətə təsir dərəcəsi qiymətləndirilir.Bu da öz növbəsində balans mənfəətində dəyişikliklər aparılmasına gətirib çıxarır.

Bazar iqtisadiyyatı şəraitində təsərrüfatçılığın genişləndiyi bir zamanda təhlilin aparılmasında hər bir təsərrüfat subyektinin düzgün,adekvat,dolğun və doğru informasiyaya ehtiyacı var.Kommersiya təşkilatları tərəfindən aparılan rentabellik və işgüzar təhlil zamanı müxtəlif informasiyalardan istifadə olunur.Bu informasiyalar içərisində sənaye müəssisələrinin maliyyə hesabatları və mühasibat

uçotunun məlumatları ən mühüm və mötəbər yeri tutur. Buna səbəb isə maliyyə hesabatları və mühasibat uçotunda kommertiya təşkilatının özəyi sayılan maliyyə-təsərrüfat fəaliyyətinin informasiyalarını özündə cəmliyin.

Maliyyə hesabatları özündə müəssisənin hesabat tarixinə mövcud əmlakını və maliyyə vəziyyətini eləcədə təşkilatın hesabat dövrü ərzində maliyyə fəaliyyətinin nəticəsini cəmliyin bir iqtisadi sistem olub ,bu sistemdə hesabatların təqdim edilməsi forması Azərbaycan Respublikası Maliyyə Nazirliyinin 2006-cı il 18 aprel tarixli İ-38 nömrəli qərarı ilə təsdiq edilmiş 1N-li Kommertiya Təşkilatları üçün Milli Mühasibat Uçotu Standartı olan “Maliyyə Hesabatlarının təqdimatı üzrə” standartda öz əksini tapmışdır.

Milli Mühasibat Uçotu Standartlarına müvafiq olaraq maliyyə hesabatının məcmusu aşağıdakılardan ibarətdir:

- ❖ Mühasibat balansı (forma N 1);
- ❖ Mənfəət və zərər haqqında hesabat;
- ❖ Pul vəsaitlərinin hərəkəti haqqında hesabat;
- ❖ Kapitaldakı dəyişikliklər haqqında hesabat;
- ❖ Uçot siyasəti və izahlı qeydlər.

Bundan başqa əgər kommertiya təşkilatı könüllü formada auditor yoxlanışından keçibse o zaman müəssisənin maliyyə hesabatının doğruluğunu təsdiq edən auditor rəyi də maliyyə hesabatına aid edilə bilər.

Rentabellik və işgüzar fəallığın təhlilinin aparılması zaman aşağıdakı informasiyalardan istifadə olunur:

- I. İdarəetmə uçotunun məlumatları;
- II. Təsərrüfat –hüquq sənədləri; bura kontraktlar və başqa təsərrüfat müqavilələri, banklarla yazışmalar və müqavilələr ,mal göndərənlərlə və alıcılarla yazışmalar ,iddealar və reklamasiyalar,təsis sənədləri (nizamnamə, təsisçilərin

iclasının protokolu ,qeydiyyatata alma haqqında şəhadətnamə) ,auditor yoxlamalarının aktı,vergi orqanının yoxlamalarının aktları və.s daxildir.

III. Normativ hüquqi sənədlər;

- Azərbaycanın bütövlükdə hər bir yerində məcburi olan normativlərə: dövlət sosial və pensiya sığortası üçün tarif dərəcələri;vergilərin dərəcələri;aylıq əmək haqqının minimal ölçüsü ; əsas vəsaitlərin ayrı-ayrı qrupları üzrə amortizasiya normaları; səhmdar cəmiyyətlərinin ehtiyat fondlarına xalis gəlirdən ayrılımların normativləri; səhmdar cəmiyyətləri üçün nizamnamə kapitalını minimal ölçüsü və başqaları aiddir;

- Azərbaycan Respublikasının ayrı-ayrı subyektlərində qüvvədə olan və icra hakimiyyəti orqanları tərəfindən təsdiq edilən regional və yerli normativlər bir qayda olaraq ,regional rüsumların və vergilərin dərəcələrini əhatə edirlər;

- Ayrı-ayrı sahələr çərçivəsində vəya müəssisələrin təşkilati – hüquqi qrupları,formaları üzrə tətbiq edilən sahə normativləri ,məsələn, kiçik müəssisələr üçün vergi normativləri;

- Müəssisənin təsərrüfatçılıq subyektlərinin özlərinin işləyib hazırladığı və istehsal proseslərinin tənzimlənməsi üçün , habelə ehtiyatlardan səmərəli istifadə edilməsinə nəzarət məqsədi ilə tətbiq olunan normativlərə : məhsul vahidinə düşən əmək və material səfləri normaları , dövriyyə aktivlərinə plan tələbatı normativləri, anbarlardakı bitməmiş istehsal qalıqları , hazır məhsul ehtiyatları normativləri , müəssisənin dövriyyəsondə daim olan kreditor borcu normaları , təmir fonduna ayrılımların normativi, xalis mənfəətdən ehtiyat fondlarına ayrılımların normativləri və başqaları;

IV. Plan sənədləri: müəssisənin texniki inkişafı planı, biznes-plan və ona əlavə hesablamalar, müəssisənin inkişafının perspektiv planı, təmir işləri üçün layihə smeta sənədləri, kapital qoyuluşları və s . ;

V. Texniki sənədlər : avadanlıqların texniki pasportları , texnoloji proseslərin layihələri , texnoloji xəritələr , işlərin icrası qrafikləri və s. ;

VI. Digər informasiya: məhsulların və xammalların keyfiyyətləri üzrə ekspert rəyləri , xüsusi tədqiqatların və müşahidələrin materialları (məsələn , iş gününün fotosəkilləri , fotosəkillərin materialları) , müəssisənin məkdaşları ilə müsahibələrin (söhbətlərin) nəticələri , xronometraj müşahidələrin materialları .

Ümumiyyətlə iqtisadi təhlili üçün əsas informasiya mənbələri maliyyə hesabatları və mühasibat uçotunun məlumatları hesab olunur ,çünki :

➤ Təşkilat haqqında ən mötəbər və mühüm məlumatlar maliyyə hesabatlarında və mühasibat uçotunda əks olunur;

➤ Hesabat və üçot cədvəllərindəki informasiyalar müəyyən surətdə qruplaşdırılmış və sistemləşdirilmiş olur;

➤ Mühasibat uçotundakı və maliyyə hesabatındakı göstəricilərin müəyyən olunması və əks etdirilməsi metodikası birinci səviyyəli normativ sənədlərlə , Azərbaycan Respublikası Hökumətinin qərarları ilə və Mərkəzi Bankın , Maliyyə Nazirliyinin qərarları , Vergilər Nazirliyinin əmrləri ilə tənzimlənmişdir.

Onu da qeyd etmək lazımdır ki,təhlil zamanı istifadə olunan informasiyalar yaxşı yoxlanılmalı , informasiyadakı məlumatların,proseslərin və hadisələrin obyektivliyini və düzgünlüyünü təyin etdikdən sonra təhlil üçün istifadə oluna bilər.Belə olmadığı zaman aparılan təhlilin nəticələri real vəziyyətə uyğun gəlməyəcək və bu nəticəyə istinad edərək hazırlanan iqtisadi göstəricilər təşkilat üçün xeyirli omaq əvəzinə əksinə zərər verər.Elə buna görə də təhlilin informasiya mənbələri öncədən yoxlanılmalıdır.

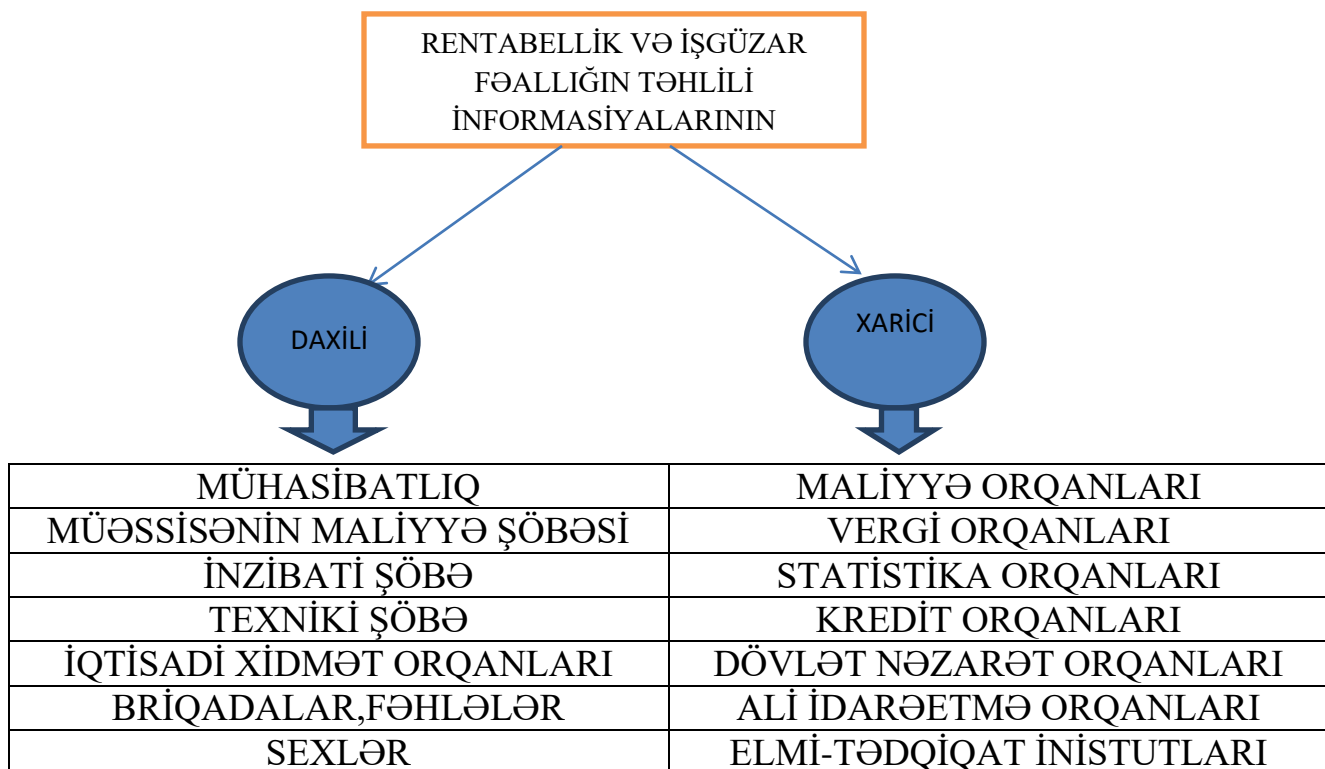
Rentabellik və işgüzar fəallığın təhlili zamanı ən çox istifadə olunan informasiya mənbəyi sayılan hesabat materialları olduğuna görə ilk öncə hesabatlarda verilən məlumatların dürüstlüyü yoxlanılır.Bu proses aşağıdakı ardıcılıqla aparılır:

1. İllik, aylıq və rüblük hesabatların düzgün rəsmiyyətə salınması;
2. Hesabat dövrünə aid əməliyyatların ,istehsal fəaliyyəti nəticəsində və qeyri-istehsal nəticəsində müəssisənin gəlirləri və xərcləri tam həcmdə hesabata daxil edilməsi;
3. Təşkilatın şöbələrinin və bölmələrinin ,başqa ölkələrdə və şəhərlərdə olan filiallarının fəaliyyətinə aid infərsasiyaların icmal hesabatlara daxil edilməsi;
4. Ayrı-ayrı dövrlərə aid olan hesabatlarda verilən məlumatların uzlaşması;
5. Yekun məlumatların və hesabatların düzgünlüyü;
6. İnvətarizasiyaların vaxtında, tam həcmdə və lazımi keyfiyyətdə aparılması və nəticələrinin hesabatlarda əks etdirilməsi;
7. Hesabatlarda, plan və smetalarda verilən məlumatların eyni qaydada formalaşması;
8. Balans maddələrinin qüvvədə olan qanunvericilik aktlarına uyğun olaraq qiymətləndirilməsi və.s.

Təhlilin infərsasiyalarının dürüstlüyü və dəqiqliyi ilə bərabər onun operativliyi də çox vacibdir. Operativlik təhlil zamanı təsərrüfat subyektlərində idarəetmə qərarlarının zamanında hazırlanması üçün önəmlidir.

Texnika və texnologiyanın təkmilləşdiyi, EHM-dən istifadənin mükəmməlləşdiyi bir zamanda bu imkanlar təhlilə də yansıyib, belə ki, kompyuter texnikasından geniş istifadə infərsasiyanın operativliyinin yüksəlməsi üçün böyük imkanlar açır.

Kommersiya təşkilatlarının hazırladığı maliyyə və mühasibat uçotu hesabatları əsasında aparılan təhlilin infərsasiyaları digər subyektlər üçün də zəruridir. Rentabellik və işgüzar fəallığın təhlilinin infərsasiyalarından istifadə edənlər 2 qrupa ayrılır: Daxili və Xarici istifadəçilər (Sxem1).

Sxem 1. Rentabellik və işgüzar fəallığın təhlilinin informasiyalarının istifadəçiləri.

Daxili istifadəçilərə-müəssisənin mühasibatlığını, idarəetmə heyyyətini, maliyyə şöbəsini və digərləri daxildir. Bu istifadəçi qrupu təhlilin informasiyalarından öz idarəetmə fəaliyyətini həyat keçirməkdə, təşkilatın maliyyə-təsərrüfat fəaliyyəti haqqında cari və proqnoz informasiyaları dolğun əldə etməyə şərait yaradır. Bu informasiyalar daxili istifadəçilər üçün çox önəmlidir, çünki rentabelliğin təhlili müəssisənin işinin səmərəliliyini, istehsal, kommertiya və investisiya fəaliyyətinin gəlirliyini, xərclərin ödənilməsini xarakterizə edir.

Xarici istifadəçilərə- dövlətin maliyyə nəzarət orqanları, xarici auditorlar, vergi orqanları, kreditorlar, statistika orqanları , və.s daxildir. Bu istifadəçilər yəhlilin nəticələri haqqındakə informasiyaları müəssisənin dayanıqlı infərmasiya mənbələrindən əldə edirlər. Bu mənbələrə statistik hesabatlar, mühasibat uçotu hesabatları və.s aiddir.

Rentabellik və işgüzar fəallığın təhlilinin informasiyalarından xarici istifadəçilər müxtəlif məsələlərin həlli üçün istifadə edirlər. Məsələn, Vergi orqanları müəssisənin ödəməli olduğu vergi ödənişlərinin düzgünlüyünü və zamanında ödənilməsini, Dövlət nəzarət orqanları kommertiya təşkilatının fəaliyyətinin Azərbaycan Respublikası dövlət qanunvericiliyinə uyğunluğunu və.s. yoxlayır. Kreditorlar isə müəssisənin kredit ödəmə qabiliyyətini müəyyən edərkən bu informasiyalardan istifadə edirlər.

1.3. Rentabelliğin və işgüzar fəallığın göstəricilər sistemi və onların təhlili metodikası

Müasir dövrdə kommertiya təşkilatlarının istehsal, maliyyə, kommertiya və investisiya fəaliyyətinin iqtisadi cəhətdən səmərəliliyini xarakterizə edən mütləq göstəricilərlə yanaşı nisbi göstəricilərdə vardır. Məlumdur ki, rentabellik göstəriciləri sistemi nisbi göstəricilər qrupuna daxildir. Rentabellik göstəriciləri keyfiyyət göstəricisi olub, nisbiliyi özündə əks etdirir və əsas iqtisadi parametrlər olan mənfəətin müəyyən bazaya nisbəti ilə qiymətləndirilir. Bazar iqtisadiyyatı şəraitində müəssisənin mənfəətinin və rentabellik göstəriciləri ilə qarşılıqlı əlaqəsinin qiymətləndirilməsi və araşdırılması mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Əsas iqtisadi parametrlər sayılan mənfəətin öncədən müəyyən edilmiş baza ilə müqayisəsi qeyd edilən üsulu daha praktiki edir və gəlir əmələgətirən faktorlarla riyazi əsliliyini konkret düsrturlar vasitəsi ilə müəyyən etməyə əlverişli şərait yaradır. Xüsusi ilə qeyd etmək lazımdır ki, yuxarıda adı çəkilən indikatorun nəzəri və praktiki əhəmiyyətini rentabellik göstəricilərinin və onun hesablanma bazası sayılan mənfəət göstəricisi ilə qarşılıqlı əlaqənin xarakterinin dəqiq müəyyənləşdirilməsi

xeqli artırır.Bir məsələni də vurğulamaq yerinə düşər ki,bazar münasibətləri şəraitində rentabelliyn hər bir nisbi göstəricisi və onun faktiki səviyyəsi təsərrüfat subyektlərinin istehsal,maliyyə və kommersionya fəaliyyətinin səmərəliliyinin artırılması şəxsi maraqlarla müşayiət edilir.Məsələn, isarətmə heyəti və menecerləri istehsal resurslarından istifadənin səmərəliliyini ,ecələ də sənaye müəssisəsinin əsas fəaliyyətdən qazandığı cari və perspektiv gəlirlərin sabitliyi maraqlandırısıa,kreditor və investonrları cəlb edilmiş vəsaitlərin geri qaytarılmama riskinin azaldılması,real öhdəliklər üzrə faizlərin əldə edilmə imkanları,müəssisənin ödəmə qabiliyyətinin özəyi sayılan istehsal aktivlərinin qalıq dəyərinin kifayət qədər olması düşündürür. Müəssisə əmlakının mülkiyyətçilərini (təsisçiləri) və səhmdarları nizamnamə kapitəlinə payın rentabelliyi düşündürür. Auditorlar,vergi orqanları,həmkarlar təşkilatları, fond birjalari və.s müəssisənin rentabelliynin ayri –ayri göstəricilərinə maraq göstərilir.Elə bu səbəblərə görə istər ölkə ,istərsə də beynəlxalq uçot praktikasında rentabelliyn göstəricilərinə müxtəlif yanaşmalar onların qiymətləndirilməsinin və hesablanmasının çoxversiyalı metodikasının işlənilib hazırlanmasını obyektiv zərurətə çevirir.

Beynəlxalq təcrübədə təşkilatın “maliyyə sağlamlığı”nın təhlili və qiymətləndirilməsinin normativ metodikası rentabelliyn onların hər biri maliyyə hesabatının müxtəlif qrup istifadəçiləri üçün müəyyən maraq kəsb edən göstəricilər istifadəni nəzərdə tutur.Aydındır ki, beynəlxalq uçot praktikasında bu prinsip üzrə təsnifləşdirilən göstəricilər qrupu təşkilatın cari və prespektiv maliyyə vəziyyətinin təhlili prosesində, ən önəmli elemətlərdən biri sayılan təsərrüfat subyektlərinin istehsal və kommersionya fəaliyyətinin gəlirlilik dərəcəsinin ölçülməsində ,müəssisənin reytinginin qymətləndirilməsində istifadə oluna bilər.Xüsusiylə qeyd etmək lazımdır ki,əsas fəaliyyət sahələri və rəqib müəssisələr üzrə həmin parametrlərin müqayisəli və dinamik təhlilinin rentabelliyn təhlilinin göstəricilər

sistemindən istifadə etməklə nəzəri və praktiki yönümdən həyata keçirmək elə də çətinlik yaratmır. Beynəlxalq təcrübədə rentabelliğin göstəricilər sistemi metodiki və metodoloji cəhətdən 3 blokda birləşdirilməsi daha səmərəli sayılır:

1. Mənfəət parametri əsasında hesablanılan və qiymətləndirilən rentabellik göstəriciləri

2. İstehsal aktivlərindən istifadəsi və onun səmərəliliyinin dəyərləndirilməsi ilə əlaqəli olan rentabellik göstəriciləri

3. Nəğd pul vəsaitlərinin axını (hərəkəti) ilə müəyyən olunan rentabellik göstəriciləri.

Xarici ölkələrdə, post-sovet məkanı dövlətlərdə , eləcə də Azərbaycan Respublikasının uçot təcrübəsində rentabelliğin birinci qrup göstəriciləri müəssisənin "Mənfəət və zərərlər haqqında " hesabatın məlumatlarına əsaslanaraq qiymətləndirilir və hesablanılır. Məsələn, ümumi mənfəətin mümkün sən hədd səviyyəsi əmsalının hesablanması və qiymətləndirilməsi metodikası özündə aşağıdakı riyazi formulu (düsturu) əks etdirir:

$$\frac{M_{\text{ü}}}{S_{\text{x}}} = 1 - \frac{S_{\text{h}}}{S_{\text{x}}} \quad (1.1)$$

Burada : $M_{\text{ü}}$ – ümumi mənfəətin məbləğini,

S_{x} – satışın xalis həcmi,

S_{h} – satışın əyərini (həcmi) əks etdirir.

Əməliyyat mənfəətinin (əsas fəaliyyətdən yaranan mənfəət) mümkün hədd səviyyəsi əmsalı "Mənfəət və zərər haqqında " hesabatın informasiyalarına əsaslanaraq hesablanması elə də çətin hesab olunmur:

$$M_{\text{ü}}^{\circ}$$

$$M_{mh} = \frac{M_{\text{ü}^{\text{ə}}}}{S_x} \quad (1.2)$$

(1.2) sayılı düsturda $M_{\text{ü}^{\text{ə}}}$ -əsas fəaliyyətdən yaranan mənfəətin ümumi məbləğini əks etdirir.

Müəssisənin bütün fəaliyyət növlərindən əldə olunan mənfəətin mümkün hədd səviyyəsi əmsalının hesablanması və qiymətləndirilməsi üçün aşağıdakı riyazi düsturun köməkliyindən istifadə edilir:

$$M_{mn}^f = \frac{M_{vu}}{S_x} \quad (1.3)$$

Burada: M_{mn}^f -müəssisənin əliyyat ,maliyyə və investisiya fəaliyyətindən (bütün fəaliyyət növləri nəzərdə tutulur) yaranan mənfəətin mümkün hədd səviyyəsi,

M_{vu} -vergi məsrəflərinin çıxılması və uzunmüddətli öhdəliklər üzrə maraqların ödənilməsinə qədər formalaşan mənfəətin məbləğini ifadə edir.

Beynəlxalq uçot təcrübəsində əsas iqtisadi göstəricilərdən biri hesab olunan xalis mənfəətin mümkün hədd səviyyəsi əmsalının faktiki kəmiyyəti aşağıdakı formul vasitəsi ilə müəyyənləşdirilir:

$$M_{xmh} = \frac{M_{vux}}{S_x} \quad (1.4)$$

Burada: M_{vux} —vergilər və uzunmüddətli öhdəliklər üzrə maraqların ödənilməsindən sonra formalaşan xalis mənfəətin məbləğini ifadə edir.İqtisadçı-alimlər ,təhlilçilər və praktiklər (1.4) sayılı düsturun təcrübədə çox effektiv olduğunu xüsusi ilə qeyd edirlər.

Bazar iqtisadiyyatı şəraitində təsərrüfat subyektlərinin istehsal və kommərsiya fəaliyyətinin son maliyyə nəticələrinin keyfiyyət tərəfini xarakterizə edən rentabellik indikatorunun kritik əmsalı aşağıdakı düsturun köməklili ilə hesablanılır:

$$R_{k\phi} = \frac{S_x - S_{dm}}{S_x} \quad (1.5)$$

Burada: S_{dm} – satışın ümumi dəyərindəki dəyişən məsrəflərin yekun məbləğini əks etdirir.

Müasir dövrdə iqtisadi göstəricilər sistemində mühüm əhəmiyyət kəsb edən rentabellik göstəricisinin yuxarıda sadalanan bütün indikatorları eyni baza (satışın xalis həcmi) əsasında hesablanır və dəyərləndirilir. Bu (1.1), (1.2), (1.3), (1.4), (1.5) formullarından aydın oldu. Lakin, rentabelliğin ayrı-ayrı göstəricilərinin ki, bunu biz "Mənfəət və zərərlər" haqqındakı hesabatdan əks olunan mənfəət göstəricilərinin yuxarıdam aşağıya, yəni ümumi mənfəətdən təşkilatın xalis mənfəətinə kimi müəyyən ardıcılıqla təsnifatı ilə əlaqələndiririk. Bir əsas xüsusiyyəti də qeyd etmək lazımdır ki, rentabelliğin sadalanan məcmu parametrləri təşkilatın (firma, müəssisə) gəlirlərinin formalaşmasının ayrı-ayrı cəhətlərinin izzahı baxımından bir-birlərini tamamlayırlar. Belə ki, rentabelliğin (1.1), (1.2) və (1.5) sayılı düsturları əsasında hesablanan əmsalları istehsal menecmentində əmtəllərin kəmiyyəti, məsrəflərin məbləği və qiymətlər arasındakı qarşılıqlı əlaqələrin əsaslandırılması və ona sistemli nəzrət edilən vaxt geniş tətbiq edilir. Rentabelliğin bu göstəricilərinin səviyyəsinin artması (və ya aşağı düşməsi) məhsula olan tələbatın yüksəldiyini (zəiflədiyini) və satılmış məhsulların qiymətinin istehlak olunmuş resursların qiymətini örtmə dərəcəsinin artdığını (azaldığını) əks etdirir. Məsrəflərin formalaşmasının, eləcə də, şərti-dəyişən və şərti-sabit xərclərin arasındakı nisbətin hər bir firma üçün fərdi olmasına baxmayaraq (1.5) sayılı düstur əsasında biznes-riskinin qiymətləndirilməsi metodikasını bazarın tutumu və onun konyukturasının dəyişməsi şəraitində satış qiymətlərinin formalaşması və məsrəflər üzərində sistemli nəzarətin həyata

keçirilməsi məqsədi tətbiq edilə bilər. Xüsusilə qeyd etmək lazımdır ki, (1.5) sayılı düsturdan bir çox analitik məsələlərin həlli, yəni bazarın formalaşmasında konkret firmanın iştirakı, təsərrüfat obyektlərinin resurs təminatı və onun istifadəsi problemlərinin sistemli tətbiqi zaman istifadə edilə bilər. (1.3) və (1.4) sayılı düsturların köməyliyi ilə hesablanılan rentabellik göstəricilərinin müqayisəsi əsas fəaliyyətdən yaranan maliyyə nəticələrinin (mənfəət, zərər) satışın həcmindən asılılıq dərəcəsini xarakterizə etməklə məhdudlaşmır. Zənnimizcə, bu formulalardan istifadə etməklə cəlb olunmuş vəsaitlərdən istifadənin effektivliyi və vergi məsrəflərinin idarə olunmasının səmərəliliyi qiymətləndirilə bilər. Lakin, ölkə müəssisələrinin uçot və təhlil təcrübəsindən fərqli olaraq beynəlxalq praktikada rentabelliğin yuxarıda sadalanan göstəricilərinin hesablanması və qiymətləndirilməsi informasiya imkanları baxımından heç bir çətinliklə müşayiət olunmur. Doğrudan da, dinamik balans sayılan və ölkə uçot praktikasında tətbiq olunan «Mənfəət və zərərlər» haqqında hesabat forması (1.1), (1.2), (1.3), (1.4) və (1.5) sayılı rentabellik əmsallarının hesablanması üçün zəruri olan informasiya yükünü daşıyır. Məsələn, «Maliyyə nəticələri və onlardan istifadə haqqında» hesabat formasında əks etdirilən «Məhsul (iş və xidmətlər) satışından yaranan gəlirlərin məbləği» göstəricisi «Mənfəət və zərərlər haqqında» hesabat formasında öz ifadəsini tapan «Satışın xalis həcmi» göstəricisindən kəskin sürətdə fərqlənir. Belə ki, «Satışın xalis həcmi» göstəricisi alıcılar tərəfindən verilmiş ödəmə öhdəlikləri və əmtəələrin (iş və xidmətlərin) satışı əsasında yaranan pul kütləsinin hesablaşma hesabında əks etdirilməsi prosedurasını xarakterizə edir. Bu zaman pul daxil olmaları müəssisənin sahə mənsubiyyəti ilə müəyyən olunan hissə istisna olmaqla bütün istehsal-istismar fəaliyyətinin nəticələrini öz tərkibində birləşdirir. Nəzəriyyə və praktikada «Məhsul (iş və xidmətlər) satışından yaranan gəlirlər» göstəricisi bütün pul daxil olmalarının ümumi cəmi kimi xarakterizə olunur.

Xüsusi vurğulamaq yerinə düşər ki, müasir dövrdə ölkə uçot praktikasında əmtəəlik məhsul satışından yaranan mənfəət və balans mənfəəti göstəriciləri öz tərkibinə görə satışdan mənfəət, xalis gəlirin məbləği və əsas fəaliyyətdən yaranan mənfəət göstəriciləri ilə ekvivalent hesab edilmir. Bundan başqa, beynəlxalq praktikada «Müəssisənin əsas (əməliyyat) fəaliyyəti» anlayışı daha geniş anlamda şərh olunur.

Xüsusi vurğulamaq yerinə düşər ki, beynəlxalq təcrübədə rentabelliğin ikinci blok göstəriciləri mənfəətin (xalis mənfəətin) səhmdarlar, təsisçilər və investörlər tərəfindən müəssisəyə yönəldilən vəsaitin məbləğinə nisbəti şəklində hesablanılır və qiymətləndirilir. Beynəlxalq praktikada ümumi balans mənfəəti, eləcə də «Mənfəət və zərərlər haqqında» hesabat formasının məlumatları əsasında rentabelliğin aşağıdakı ikinci blok göstəriciləri təyin olunur. Belə ki, bütün istehsal aktivlərinin dəyər ifadəsində verimi əmsalının (A_u) aşağıdakı riyazi aparat vasitəsilə hesablanması məntiqli baxımdan məqsədəuyğun sayılır:

$$A_u = \frac{M_{vux}}{A_{ou}} \quad (1.6)$$

Burada: A_{ou} - ilə müəssisənin bütün istehsal aktivlərinin orta illik dəyərini ifadə olunur.

Bir faktı qeyd etmək lazımdır ki, istər beynəlxalq və istərsə də ölkə uçot təcrübəsində investisiya olunmuş kapitalın verimi əmsalının (K_u) hesablanması nəzəri və praktiki cəhətdən xüsusi maraq doğurur:

$$K_u = \frac{M_{vu}}{A_{öu}} \quad (1.7)$$

Burada: $A_{öu}$ -qısamüddətli öhdəliklər çıxılmaqla müəssisənin bütün aktivlərinin orta illik dəyərini, yaxud kapitalaşdırılmış vəsaitlərin orta illik dəyərini (səhmdar kapitalı+uzunmüddətli öhdəliklər) göstərir.

Qərb ölkələrinin uçot ədəbiyyatlarında xüsusi vurğulanan və iqtisadi parametrlər sistemində mühüm yer tutan «səhmdar kapitalın verimi əmsalı»nın (K_{sv}) mütləq kəmiyyəti beynəlxalq praktikada aşağıdakı metodika əsasında hesablanır və qiymətləndirilir:

$$K_{sv} = \frac{M_{vux}}{K_{xs}} (1.8)$$

Burada: K_{xs} -səhmdar kapitalı kimi təqdim olunan xüsusi kapitalın orta illik məbləğini xarakterizə edir.

Xüsusi vurğulamaq yerinə düşər ki, istər Qərb və istərsə də post-sovet məkanı ölkələrinin uçot, audit və təhlil praktikasında istehsal aktivlərinin verimi əmsalı (1.6 sayılı formula) təsərrüfat subyektlərinin sahib olduğu bütün potensialın gəlirlilik dərəcəsini xarakterizə edir. Bəzi uçot ədəbiyyatlarında (1.6) sayılı parametr «müəssisə menecerlərinin kapitaldan istifadə dərəcəsi (bacarığı, məhərəti)» indikatoru adlandırılır. Beynəlxalq praktikada istehsal aktivlərinin verimi əmsalı ümumi mühasibat mənfəəti, xalis mənfəət və əməliyyat mənfəəti kimi göstəricilərdən istifadə olunmaqla müxtəlif modifikasiyalarda hesablanır və qiymətləndirilə bilər. Bundan fərqli olaraq investisiyaların verimi əmsalı (1.7 sayılı formula) bütün kapitalın yalnız uzunmüddətli investisiyalar və müəssisənin kapitallaşdırılmış mənfəətinə aid olan hissəsinin səmərəliliyini əks etdirir. Təcrübədə, (1.7) sayılı parametrdən istifadə etməklə təsərrüfat subyektlərinin maliyyə vəziyyəti haqqında ümumi fikir formalaşdırmaq nəzəri və praktiki cəhətdən elə də çətinlik törətmir. Lakin, təsərrüfat subyektlərinin mövcud hesabat formalarının məlumatları əsasında rentabelliğin sadalanan göstəricilərinin riyazi kəmiyyətini hesabladıqda xeyli problem meydana çıxır. Belə ki, maliyyə hesabatlarında ümumi mühasibat mənfəəti, xalis mənfəət və əməliyyat mənfəəti kimi göstəricilərin olmaması, istehsal fondlarının orta illik dəyərinin müəssisə aktivlərinin orta qalıqından (dəyəridən) kəskin sürətdə fərqlənməsi (1.7) sayılı

indikatorun hesablanılmasına və qiymətləndirilməsinə maneçilik törədən əsas faktorlardan biri hesab olunur. Xüsusi vurğulamaq yerinə düşər ki, müəssisə aktivlərinin orta qalığı göstəricisi daşınmaz əmlakın qalıq dəyəri əsasında müəyyən edilir. Ehtiyatların cari dəyəri onların orta qalığının hesablanması üçün baza rolunu oynayır və bu zaman debitor borclarının və təsərrüfat subyektlərinin hesablaşma hesabında olan vəsaitin orta qalığının hesablama alqoritminə daxil edilməsi praktiki cəhətdən məqsədəuyğun sayılır.

Bazar münasibətləri inkişaf etmiş əksər ölkələrdə müəssisənin uçot siyasətinin sabit qalması ilə əlaqədar olaraq rentabelliği xarakterizə edən göstəricilərin səviyyəsinin dəyişməsi reallığa söykənir. Gəlir formalaşdıran faktorların hesablama effekti daşıyan təhlili metodikasından fərqli olaraq rentabellik səviyyəsini xarakterizə edən parametrlərin araşdırılması prosedurası real məzmun daşıyır. Lakin, bununla yanaşı yenə də rentabellik haqqında informasiyanın bütün blok istifadəçilərinin maraqlarını tam ödəmək mümkün olmur. Məsələ burasındadır ki, müəssisənin kreditor və investorlarını ilk növbədə nəqd pula bağlı olan gəlirlərin həcmi düşündürür. Bu kateqoriyadan olan şəxsləri gələcək dövrlərin xərclərinin formalaşması, debitor borcları hesablarındakı vəsaitin hərəkəti və amortizasiya ayırmalarının məsrəflərə silinməsi kimi uçot proseduraları maraqlandırmır. Məhz buna görə də müəssisənin kreditor və investorları mənfəətin yuxarıda sadalanan uçot proseduraları ilə qarşılıqlı əlaqəsini təhlil etmir. Səhmdarlar, kreditorlar və investorları təsərrüfat subyektlərinin mövcud potensialından istifadə şəraitində müəssisənin onları nəqd pul vəsaiti ilə təmin etmək perspektivi daha çox narahat edir. Bununla əlaqədar olaraq rentabellik səviyyəsini xarakterizə edən üçüncü blok göstəricilərə obyektiv zərurət yaranır. Beynəlxalq praktikada rentabellik səviyyəsini xarakterizə edən üçüncü qrup göstəricilər maliyyə (mühasibat) hesabatlarının informasiyası əsasında, eləcə də

pul vəsaitlərinin hərəkəti haqqında hesabat formasının məlumatlarından istifadə olunmaqla təhlil edilir və qiymətləndirilir. Qərb ölkələrinin uçot və təhlil təcrübəsində rentabelliğin üçüncü blok göstəricilərinə aşağıdakı iqtisadi parametrlərin daxil edilməsi nəzəri və praktiki cəhətdən daha məqsədəuyğun sayılır:

$$1. \quad R_{da} = \frac{P va}{S x} \quad (1.9)$$

$$2. \quad R_{mk} = \frac{P va}{A ou} \quad (1.10)$$

$$3. \quad R_{kx} = \frac{P va}{K xs} \quad (1.11)$$

$$4. \quad R_{xk} = \frac{P va}{B \partial \ddot{o} + B f \ddot{o}} \quad (1.12)$$

Burada: R_{da} -dövriyyənin rentabelliği əmsəli,

Pva -xalis nəqd pul vəsaitləri axını (nəqd pul vəsaitləri maddəsi üzrə uçota alman daxil olmalar və məsrəflərin fərqi),

R_{mk} -məcmu kapitalın rentabelliği əmsəli,

R_{kx} -xüsusi kapitalın rentabelliği əmsəli,

Kxs -səhmdar kapitalı kimi təqdim olunan xüsusi kapitalın orta illik məbləğini,

Bx -borcun xidmət əmsəli, $B\partial\ddot{o}$ -öhdəliklər üzrə əsas borcun məbləğini,

$Bf\ddot{o}$ -öhdəliklər üzrə ödənilən pul faizlərinin məbləğini göstərir.

(1.9), (1.10), (1.11) və (1.12) sayılı formulalardan göründüyü kimi, rentabellik səviyyəsini xarakterizə edən üçüncü blok göstəricilər sistemi eyni informasiya bazasının məlumatları əsasında hesablanır və qiymətləndirilir. Aydındır ki, yuxarıda sadalanan formulalar kompleksinin eyni informasiya bazasının məlumatları əsasında işlənilib hazırlanmasının zəruriliyi üçüncü blok indikatorlar arasındakı qarşılıqlı əlaqənin xarakterinin təqdim olunan sxem çərçivəsində əsaslandırılması məqsədindən irəli gəlir. Məhz bu prinsipə əsaslanaraq beynəlxalq praktikada rentabelliğin (1.4) və (1.6) sayılı əmsəlləri arasındakı qarşılıqlı əlaqənin xarakterinin əsaslandırılması üçün aşağıdakı sxemdən geniş istifadə olunur:

$$\frac{M \text{ vux}}{A_{ou}} = \frac{M \text{ vux}}{S_x} \times \frac{S_x}{A_{ou}} \quad (1.13)$$

(1.13) sayılı formulada (———) nisbəti müəssisənin bütün istehsal aktivlərinin dövryyəsinə göstərir.

Xüsusi vurğulamaq yerinə düşər ki, (1.13) sayılı formulaya daxil olan hər bir parametr iqtisadi baxımdan müəyyən məna yükü daşımasma baxmayaraq özünün analitik mahiyyətini digər göstəricilərlə qarşılıqlı əlaqədə təhlil edilməklə açə bilər. İstər beynəlxalq praktikada və istərsə də ölkə uçot təcrübəsində universal iqtisadi göstərici dedikdə müəssisənin istehsal və kommersiya fəaliyyətinin gəlirlilik (rentabellik) səviyyəsi indikatoru başə düşülür. Belə ki, xalis mənəfətin ən aşağı hədd səviyyəsi də istehsal aktivlərinin çoxsaylı dövryyəsi hesabma onlarm kifayət dərəcədə verimini, yaxud gəlirliliyini təmin edir. Məhz bu metodoloji yanaşma tərzinə istinad edərək əmlakm səhmdar kapitalma aid olan hissəsinin verimi əmsalmm (1.8) sayılı formula) rentabellik səviyyəsinə xarakterizə edən digər göstəricilərlə qarşılıqlı əlaqəsinə sxemini daha da dərinləşdirmək olar:

$$\frac{M \text{ vux}}{K \text{ xs}} = \frac{M \text{ vux}}{A_{ou}} \times \frac{A_{ou}}{K \text{ xs}} = \frac{M \text{ vux}}{S_x} \times \frac{S_x}{A_{ou}} \times \frac{A_{ou}}{K \text{ xs}} \quad (1.14)$$

A_{ou}

(1.14) sayılı formulada (———) nisbəti müəssisənin bütün istehsal aktivlərinə

K_{xs}

tərkibində səhmdar kapitalmm xüsusi çəkisini ifadə edir.

Yuxarıda qeyd olunduğu kimi, müəssisədə maliyyə rıçaqlarından istifadə edilməsi investisiyalarm rentabelliği göstəricisinin səviyyəsinə kifayət qədər yüksəldilməsinə əlverişli şərait yaradır. Əgər (1.8) sayılı formulada verilmiş nisbəti (Ksv) vasitəsilə, (1.7) düsturundan istifadə olunmaqla hesablanılan və

qiymətləndirilən investisiya edilmiş kapitalın verimi əmsalı (K_u)-lə, uzunmüddətli borc vəsaitlərindən istifadəyə görə ödənilməsi nəzərdə tutulan faiz dərəcəsini (i) simvolu ilə işarə etsək, onda (1.7) düsturunu aşağıdakı kimi modifikasiya etmək olar:

$$K_u = \frac{Mvux + (Aou - Kxs) \times i}{Aou} \quad (1.15)$$

(1.15) sayılı düsturda əks olunan qısamüddətli öhdəliklər çıxılmaqla müəssisənin bütün aktivlərinin orta illik dəyəri, yaxud kapitallaşdırılmış vəsaitlərin orta illik dəyəri ilə (səhmdar kapitalı+uzunmüddətli öhdəliklər) səhmdar kapitalı kimi təqdim olunan xüsusi kapitalın orta illik məbləği arasındakı fərq müəssisənin uzunmüddətli öhdəliklərinin (uzunmüddətli borc vəsaitlərinin) həcmi göstərir. Əgər müəssisənin uzunmüddətli öhdəliklərinin (uzunmüddətli borc vəsaitlərinin) həcmi ($Uö$) simvolu ilə işarə etsək və müəyyən riyazi hesablamaları aparsaq, onda modifikasiya olunmuş (1.15) sayılı düsturda aşağıdakı kimi olar:

$$M_{vux} = r\Ç Aöu - (Aöu - Kxs)\Ç i \quad (1.16)$$

Zənnimizcə, (16) sayılı düsturu onun özünə adekvat olan (16a) sayılı düstura modifikasiya etmək və rentabelliğin sistemli təhlilinin tələblərinə uyğunlaşdırmaq nəzəri və təcrübü cəhətdən o qədər də çətinlik törətmir:

$$M_{vux} = r\Ç (Kxs + Uö) - Uö\Ç i \quad (1.16a)$$

Fikrimizcə, (1.20) və (1.20a) sayılı düsturlardan istifadə etməklə təsərrüfat subyektlərində rentabellik səviyyəsinin təhlili üçün faydalı sayıla biləcək bir sıra riyazi bərabərliklər formalaşdırmaq və onların alqoritmini yazmaq metodiki və praktiki baxımdan effektiv sayılır:

$$1) R_{uk} = r\Ç \frac{Uö}{Kxs} \times (r - i) \quad (1.17)$$

$$2) r = \frac{R_{uk} + K \cdot x_s + i \times U \ddot{o}}{K \cdot x_s + U \ddot{o}} (1.18)$$

Burada: R_{uk} - Müəssisənin istehsal və kommersiya fəaliyyətinin rentabellik səviyyəsini göstərir.

(1.18) sayılı düsturdan məlum olduğu kimi, bütün investisiya olunmuş vəsaitlərin verimi əmsalı özündə həm uzunmüddətli öhdəliklərin (uzunmüddətli borc vəsaitlərinin) həm də səhmdar kapitalı kimi təqdim olunan xüsusi kapitalın verimi əmsallarının kəmiyyətini birləşdirir. (1.17) sayılı formulda isə, bütün digər şərtlər gözlənilməklə səhmdar kapitalın verimi əmsalının səviyyəsinin cəlb edilmiş və xüsusi vəsaitlərin nisbəti əmsaldan üstün olduğunu göstərir. Məsələyə bu aspektdən yanaşdıqda rentabellik səviyyəsinin cari təhlilinin blok-sxeması çərçivəsində qiymətləndirilən və hesabat dövrünün məlumatlarına əsaslanmaqla öyrənilən indikatorlar arasındakı qarşılıqlı əlaqənin xarakterinin öyrənilməsi müstəsna əhəmiyyət daşıyır. Bununla yanaşı, müxtəlif mülkiyyət münasibətlərinə mənsub olan təsərrüfat subyektlərində aparılan təhlil zamanı analogi müəssisələrin-rəqiblərin istehsal və kommersiya fəaliyyətini xarakterizə edən əsas iqtisadi parametrlərin bazis dövrü ilə müqayisə olunması prosedurasının nəzəri və praktiki cəhətdən böyük effekt verdiyi nəzəri ədəbiyyatlarda xüsusi vurğulanır. Fikrimizcə, bu istiqamətdə aparılan təhlil uzun zaman kəsiyini əhatə etdikdə və onun metodikası ümumi iqtisadi inkişaf fonunda qurulduqda daha səmərəli olur.

Müəssisənin fəaliyyətinin səmərəliliyinin qiymətləndirilməsi maliyyə təhlilinin yekun mərhələsini təşkil edir. Səmərəlilik müxtəlif istiqamətlər üzrə-xərclərin formalaşmasının, istehsalın, mənfəətin ınlanlaşdırılmasının, investisiya layihələrinin səmərəliliyi baxımından və i.a. tətbiq edilə bilər.

Maliyyə aspekti baxımından müəssisənin işgüzar fəallığı onun vəsaitinin dövr sürətində öz əksini tapır. Bu qrupdan olan göstəricilər cari əsas istehsalat fəaliyyətinin nəticələrini və səmərəliliyini səciyyələndirir.

İşgüzar fəallığın keyfiyyətə qiymətləndirilməsi müəssisənin göstəricilərinin müqayisəli təhlili vasitəsi ilə həyata keçirilə bilər. Həmin keyfiyyət meyarlarına məhsul satışı bazarının genişliyi, ixrac olunan məhsulların həcmi, müəssisənin imici (şöhrəti) və i.a. aid edilir.

İqtisadi artımın sabitliyi əmsalı və resursverimi göstəriciləri müəssisənin ehtiyatlarından səmərəli istifadə olunması və onun inkişafının dinamikliyi ilə xarakterizə edilən göstəricilərdir. İqtisadi artımın sabitliyi əmsalı ilə müəssisənin müxtəlif maliyyə mənbələri ilə fondverimi, dividend siyasəti istehsalın rentabelliği və digərləri arasında mövcud nisbəti dəyişmədən gələcək dövrlərdə müəssisənin inkişafının orta sürətini müəyyən olunur. Resursverimi isə müəssisənin fəaliyyəti üçün qoyulmuş vəsaitlərin hər manatına düşən satılmış məhsulun həcmi müəyyənləşdirir.

Beləliklə, iqtisadi artımın sabitliyi əmsalı (Θ^{ias}) kommersiya təşkilatının gələcəkdə müxtəlif maliyyələşdirmə mənbələri, fondverimi, istehsalın rentabelliği, dividend siyasəti və i.a. arasında mövcud nisbəti dəyişmədən, orta hesabla hansı sürətlə inkişaf edəcəyini göstərir. Həmin əmsalın qeyd olunan göstəricilərlə əlaqəsini aşağıdakı düsturda əks etdirmək olar:

$$\Theta^{ias} = \frac{Mb}{Kx} = \frac{Mb}{M^x} \times \frac{M^x}{Pg} \times \frac{Pg}{Bn} \times \frac{Bn}{Kx}$$

Burada: M^x – təşkilatının inkişafına təkrar investisiya edilmiş xalis mənfəət məbləğini;

M^x – xalis mənfəəti;

P^g – satışdan pul gəlirini;

B^n – aktivlərin məbləğini (balans netto);

K^x – xüsusi kapitalı göstərir.

Həmin göstəricilərin iqtisadi səciyyəsinə verək:

- modelin birinci amili müəssisənin dividend siyasətini əks etdirir;
- ikinci amil satışın rentabelliğini göstərir;
- üçüncü amil resurs verimini (fondverimi göstəricisinin oxşarı) səciyyələndirir;
- maliyyə asılılığını əks etdirən dördüncü amil borc və xüsusi vəsait mənbələri arasında nisbəti göstərir.

İndi də müəssisənin işgüzar fəallığını əks etdirən göstəricilər sistemini, onların hesablanması metodikasını və məzmununu nəzərdən keçirək.

1. Kapitalın ümumi dövretməsi əmsalı (Θ^{kd})

$$\Theta^{kd} = \frac{Pg}{Kl}$$

Burada: K^l - kapitalın həcmi, P^g - pul gəliridir.

2. Dövriyyə aktivlərinin dövretməsi əmsalı (Θ^{da}):

$$\Theta^{da} = \frac{Pg}{Ac}$$

Burada - A^c – cari aktivləri göstərir.

3. Material dövriyyə vəsaitlərinin dövretməsi əmsalı (Θ^{mdvd}):

$$\Theta^{mdvd} = \frac{Pg}{Me}$$

4. Material dövriyyə vəsaitlərinin dövretməsinin orta müddəti (T^{mdv}):

$$T^{mdv} = \frac{365}{\Theta^{mdvd}}$$

5. Hazır məhsulun dövretməsi əmsalı

$$\Theta^{hmd} = \frac{Pg}{Hm}$$

Burada - H^m – hazır məhsulun orta kəmiyyətidir.

6. İqtisadi artımın sabitliyi əmsalı (Θ^{ias}):

$$\Theta_{ias} = M^x - \frac{D}{Kx}$$

Burada, D – ödənilmiş dividendlərdir.

7. Kreditor borclarının dövretməsi əmsalı (Θ^{kbd}):

$$\Theta_{kv} = \frac{Pg}{Kb}$$

Burada – K^b – dövr ərzində kreditor borclarının orta məbləğidir.

8. Kreditor borclarının dövretməsinin orta müddəti (T^{kb}):

$$T^{kb} = 365 : \Theta^{kbd}$$

9. Debitor borclarının dövretməsi əmsalı (Θ^{dbd}):

$$\Theta_{dbd} = \frac{Pg}{Db}$$

burada – D^b – dövr ərzində orta debitor borclarıdır.

10. Debitor borclarının dövretməsinin orta müddəti (T^{db}): $T^{db} = 365 : \Theta^{dbd}$

11. Xüsusi kapitalın dövretməsi əmsalı (Θ^{xkd}):

$$\Theta_{xkd} = \frac{Pg}{Kx}$$

Burada, K^x – balans üzrə xüsusi vəsait mənbələrinin orta kəmiyyətidir.

12. Maliyyə həlqəsinin davamiyyəti (T^{mt}):

$$T^{mt} = T^{ət} - T^{kv}$$

13. Əməliyyat həlqəsinin davamiyyəti ($T^{ət}$):

$$T^{ət} = T^{db} + T^{md}$$

14. Debitor borclarının ödənilməsi əmsalı ($\Theta^{dbö}$):

$$\Theta^{dvö} = \frac{Db}{Pg}$$

15. Əsas kapitalın dövretməsi əmsalı ($\Theta^{əkd}$):

$$\Theta^{əkd} = \frac{Pg}{Bn}$$

II FƏSİL. KOMMERSİYA TƏŞKİLATLARININ RENTABELLIK VƏİŞGUZAR FƏALLIGININ MÖVCUD VƏZİYYƏTİNİN TEHLİLİ

2.1. Təşkilatın maliyyə nəticələrinin təhlili

Kommersiya təşkilatlarının maliyyə nəticələrinin formalaşmasının iqtisadi əsasını onların gəlirləri və xərcləri təşkil edir. Mühasibat uçotu üzrə normativ sənədlər onların tərkibini, eləcə də mahiyyətini müəyyənləşdirir.

Kommersiya təşkilatında aktivlərin daxil olması və (və ya) öhdəliklərin ödənilməsi nəticəsində həmin müəssisənin kapitalının artmasını təmin edən iqtisadi faydanın artması müəssisənin gəlirlərini təşkil edir.

Və əskinə olaraq müəssisənin xərcləri isə aktivlərin çıxılması və (və ya) öhdəliklərin yaranması nəticəsində həmin müəssisənin kapitalının azalması ilə nəticələnən iqtisadi faydanın azalmasını özündə birləşdirir.

Kommersiya təşkilatının gəlirləri və xərcləri müəssisənin fəaliyyətinin həyata keçirilməsi şəratindən və xarakterindən eləcə də istiqamətlərindən asılı olaraq aşağıdakı növlər üzrə qruplaşdırılır:

- I. əməliyyat gəlirləri və ya xərcləri;
- II. adi fəaliyyət növləri üzrə gəlir və ya xərclər;
- III. satışdan kənar gəlirlər və ya xərclər
- IV. fəvqəladə gəlirlər və ya xərclər;

Yuxarıda qeyd edilmiş hər bir istiqamət üzrə ayrılan gəlir və xərclərin tərkib hissələri vardır və bu hissələr aşağıdakı cədvəldə göstərilmişdir.

CƏDVƏL 1

Kommersiya təşkilatının gəlir və xərcləri

İstiqamətlər	Gəlirlər	Xərclər
I	II	III
Əməliyyat gəlirlərinin	a) təşkilatın aktivlərinin ödənişli	a) təşkilatın aktivlərinin ödənişli

və xərclərinin tərkibi	<p>əsasda müvəqqəti istifadəyə (müvəqqəti sahibliyə) verilməsi ilə əlaqədar daxil olmalar;</p> <p>b) ixtiralara, sənaye nümunələrinə dair potensial və intellektual (əqli) mülkiyyətin digər növləri üzrə yaranan hüquqların ödənişli əsasda təqdim edilməsilə əlaqədar daxilolmalar;</p> <p>c) digər təşkilatların nizamnamə kapitalında iştirak etməklə əlaqədar daxilolmalar və təşkilatın birgə fəaliyyəti nəticəsində alınmış mənfəət;</p> <p>ç) əsas vəsaitlərin və pul vəsaitlərindən fərqli digər aktivlərin, məhsulların, malların satışından alınan daxilolmalar;</p> <p>d) digər təşkilatlara pul vəsaitlərinin istifadəyə verilməsinə görə alınmış faizlər, habelə pul vəsaitlərinin bankda saxlanmasına görə faizlər.</p>	<p>əsasda müvəqqəti istifadəyə verilməsilə əlaqədar xərclər;</p> <p>b) ixtiralara, sənaye nümunələrinə dair potensial və intellektual (əqli) mülkiyyətin digər növləri üzrə yaranan hüquqların ödənişli əsasda təqdim edilməklə əlaqədar xərclər;</p> <p>c) digər təşkilatların nizamnamə kapitalında iştirak etməklə əlaqədar xərclər;</p> <p>ç) əsas vəsaitlərin və pul vəsaitlərindən fərqli digər aktivlərin, malların, məhsulların satışı, sıradan çıxması və digər silinməsi ilə əlaqədar xərclər;</p> <p>d) təşkilata pul vəsaitlərinin istifadəyə verilməsinə görə ödənilən faizlər;</p> <p>e) mühasibat uçotu qaydalarına uyğun olaraq yaradılan qiymətləndirmə ehtiyatlarına (şübhəli borclar üzrə ehtiyatlara, qiymətli kağızlara pul qoyulmasının təmin edilməsi üçün və.s. ayırmalar);</p> <p>f) digər əməliyyat xərcləri.</p>
Adi fəaliyyət növləri üzrə gəlirlər və xərclər	Adi fəaliyyət növləri üzrə gəlirlər məhsulun və malların satışından alınan mədaxildən, işlərin yerinə yetirilməsi, xidmətlər göstərilməsi ilə əlaqədar daxil olmalardan ibarətdir.	Adi fəaliyyət növləri üzrə xərclər məhsulun hazırlanması və satışı ilə, malların əldə edilməsi və satılması, habelə işlərin yerinə yetirilməsi, xidmətlər göstərilməsi ilə əlaqədar xərclərdən ibarətdir.
Satışdan kənar	a) müqavilə şərtlərinin	a) müqavilə şərtlərinin pozulmasına

gəlirlərin və xərclərin tərkibi	<p>pozulmasına görə cərimələr, penyalar, dəbbələmə pulları;</p> <p>b) əvəzsiz (müftə) alınmış aktivlər, o cümlədən bağışlama müqaviləsi üzrə;</p> <p>c) təşkilata dəymiş zərərlərin ödənilməsi üzrə daxilolmalar;</p> <p>ç) hesabat ilində aşkar edilmiş keçən illərin mənfəəti;</p> <p>d) iddia müddəti keçmiş kreditor və doponent borclarının məbləğləri;</p> <p>e) kurs fərqləri;</p> <p>ə) aktivlərin əlavə qiymətləndirilməsi məbləği;</p> <p>f) satışdan kənar digər gəlirlər.</p>	<p>görs cərimələr, penyalar, dəbbələmə pulları;</p> <p>b) təşkilat tərəfindən vurulmuş zərərlərin ödənilməsi;</p> <p>c) hesabat ilində qəbul edilmiş keçən illərin zərərləri;</p> <p>ç) iddia müddəti keçmiş debitor borclarının, alınması real olmayan digər borcların məbləğləri;</p> <p>d) kurs fərqləri;</p> <p>e) aktivlərin qiymətinin azaldılması məbləği;</p> <p>ə) xeyriyyəçilik fəaliyyətilə əlaqədar vəsaitlərin (haqqların, ödəmələrin və s.) köçürülməsi, idman və mədəni - maarif tədbirlərinin həyata keçirilməsi;</p> <p>f) satışdan kənar digər xərclər.</p>
Fövqəladə gəlirlərin və xərclərin tərkibi	Fövqəladə gəlirlər təsərrüfat fəaliyyətinin fəvqəladə hadisələrinin nəticələri kimi yaranan daxilolmalardır: sığorta ödəmələrindən, bərpa edilməyə və sonrakı istifadəyə yararlı olmayan aktivlərin silinməsindən qalan maddi sərvətlərin dəyərindən və.s. ibarətdir.	Fövqəladə xərclər təsərrüfat fəaliyyətinin fəvqəladə hadisələrinin (təbii fəlakətlərin, yanğınların, qəzaların, əmlakın milliləşməsinin və.s.) nəticələri kimi yaranan xərclərdən ibarətdir.

Maliyyə təhlilinin göstəricilər sistemindən, təhlilin mahiyyətindən və informasiya təminatından və.s asılı olaraq onların qarşısına vəzifələr qoyulur. Bu vəzifələr kompleksi aşağıdakılardır:

1) Təsərrüfat subyetinin ayrı-ayrı sahələrinin fəaliyyətinin nəticələrinin müəssisənin biznes - planın yerinə yetirilməsi göstəricilərinə, eləcə də xalis mənfəətin, balans mənfəətinin, satışdan mənfəətin göstəriciləri dinamikasına təsir dərəcəsinin müəyyən edilməsi;

2) Təsərrüfat subyektinin və onun ayrı -ayrı sahələrinin mənfəət planının yerinə yetirilməsini və onun dəyərləndirilməsi, qiymətləndirilməsi;

3) Müəssisənin biznes - planının yerinə yetirilməsi dərəcəsini eləcə də, balans mənfəəti, satışdan alınan mənfəət və xalis mənfəət göstəricilərinin dinamikasını müəyyən edən amillərin təhlili;

4) Xalis mənfəətin, satışdan alınan mənfəətin və balans mənfəəti keçən ilə nisbətən plan üzrə və faktiki artım templərinin müəyyənləşdirilməsi;

5) Balans mənfəəti, xalis mənfəət və satışdan alınan mənfəətin məbləğlərinin artırılması üçün lazım olan ehtiyatların müəyyənləşdirilməsi;

6) İnfilyasiya və onun maliyyə nəticələrinə təsir dərəcəsinin müəyyənləşdirilməsi;

7) Müəssisənin daxili ehtiyatlarının aşkar edilməsi və bu ehtiyatlardan istifadənin təşkili eləcə də, idarəetmə qərarlarının hazırlanması;

Məlum olduğu kimi, təhlil edərkən müvafiq informasiyalara dayanaraq analiz edilir və müəssisənin maliyyə nəticələrinin təhlili zamanı aşağıdakı informasiya mənbələrindən istifadə edilir:

1. Maliyyə (mühasibat) hesabatları
2. Mühasibat uçotunun məlumatları
3. Statistika hesabatları
4. Auditor rəylərinin və yoxlamaların nəticələrinin eləcə də, biznes –planın xülasələri, aktlar və s. informasiyalar.

Yuxarıda qeyd etdiyimiz informasiya mənbələrinin içərisində ən mühümü mühasibat (maliyyə) hesabatlarıdır. Çünki bu informasiya mənbəsində müəssisənin maliyyə nəticələri haqqında ən mühüm və mötəbər məlumatlar əks etdirilir. Müəssisələrdə maliyyə nəticələrinin mühasibat hesabatında formalaşması haqqında informasiyalarının əks etdirilməsi üçün “Maliyyə nəticələri və onların istifadəsi haqqında hesabat” üzrə 2 sayılı forma nəzərdə tutulmuşdur. Ümumiyyətlə hesabat, müəssisə (təşkilat) barəsində toplu informasiyadır, ona görə ki, hesabatda nəticələr yekunlaşdırılmış olur və ümumüləşdirilmiş göstəricilər ifadə olunur.

Maliyyə nəticələrinin göstəricilər sistemi:

Hal-hazırda qüvvədə olan qaydaya görə uçot planlaşdırma və maliyyə təhlili işlərində xalis mənfəət, satışdan alınan mənfəət (satışın nəticələri), ümumi mənfəət, balans mənfəəti (vergi hesablanana qədər mənfəət) göstəricilərindən istifadə olunur.

1. Ümumi mənfəət, məhsulların, xidmətlərin, işlərin, malların satışından alınan mədaxillə (ƏDV, aksiz və analogi öhdəlik ödənişləri çıxılmaqla) satılmış məhsulların, işlərin, xidmətlərin, malların maya dəyəri arasında fərq kimi hesablanır. İqtisadi mənasına görə ümumi mənfəət marjinal (fərqli) gəlir göstəricisinə oxşardır.

2. Satışdan alınan mənfəət Azərbaycan Respublikasının Qanunvericiliyi ilə müəyyən edilmiş vergilər və digər məcburi ödənişlər diqqətə alınmadan qüvvədə olan qiymətlərlə məhsulların (iş və xidmətlərin) satışından gələn gəlirlərlə malların istehsalına və satışına çəkilən xərclər, başqa sözlə desək, reallaşdırılmış məhsulun (iş və xidmətlərin) tam maya dəyəri arasındakı fərq kimi müəyyən edilir. Bu mənfəət göstəricisi təşkilatın məhsul istehsalı və satışı fəaliyyətinin nəticələrini daha düzgün qiymətləndirməyinə şərait yaradır və balans mənfəətinin tərkibində daha böyük yer tutur.

3. Balans mənfəəti mənfəəti əks etdirən göstəricilər sistemində xüsusi yer tutur. İstənilən təsərrüfat subyektinin sahibkarlıq fəaliyyətinin başlıca məqsədi və şərti daha çox mənfəətin əldə olunmasıdır. Müəssisənin təsərrüfat fəaliyyətinin faydalılığının və onun davam etdirilməsinin səmərəliliyi mənfəətliliklə qiymətləndirilir. Təşkilatın iqtisadi və sosial inkişafının, maliyyə qoyuluşlarının və cari məsrəflərinin optimal variantlarının həyata keçirilməsinin eləcə də, qəbul edilməsinin, investisiya layihələrinin həyata keçirilməsinin başlıca maliyyələşdirmə mənbəyi balans mənfəətidir. İdarəetmənin maliyyə mexanizmində və yeni təsərrüfatçılıq sahəsinin maliyyə sabitliyinin, dövlətin, əhalinin müəssisənin gəlirlərinin artırılması üçün maliyyə bazası kimi balans mənfəəti hesab edilir. Balans mənfəəti, reallaşdırılmayan mənfəəti də özünə birləşdirən əmtəəlik məhsulun buraxılışı üzrə mənfəətdən fərqli olaraq, təsərrüfat dövriyyəsində istifadə oluna bilən vəsait mənbəyini xarakterizə edir. Elə buna görə də iqtisadi idarəetmə işləri düzgün qurulan təşkilatlarda mənfəət üzrə, ələxsus da balans mənfəəti üzrə planın yerinə yetirilməsi və onun dinamikası təqvim ilinin əvvəlindən başlanayaraq yüksələn rəqəmlərlə təhlil edilir. Uzun bir zaman kəsiyində mənfəətin yüksələn templərinin sabitliyi haqqında dügün nəticə çıxartmağa görə təhlil işlərində istifadə edilən göstəricilərinin müqayisəliyini təmin etmək, digər sözlə ifadə etsək, maliyyə amillərinin, kommərsiya amillərinin və istehsal amillərinin (məhsul çeşidləri və keyfiyyəti, istehsalın ahəngdarlığı və həcmi elmi-texniki və təşkilati-texniki təchizat, və.s.), ələxsus əməyin ödənilməsi səviyyəsinin və qiymətlərin dəyişilməsi amillərinin, bunlarla yanaşı başqa subyektiv və obyektiv amillərin təsir dərəcəsini hesablamaq tələb edilir. Təsərrüfat subyektinin bütün sahələri üzrə yekun maliyyə nəticəsi balans mənfəəti hesab edilir.

Yuxarıda qeyd etdiylərimizi nəzərə alaraq yekunda balans mənfəəti üçün aşağıdakı formulu yazı bilərik:

$$B_m = M_{s+} G_s - X_{s+} F_A - F_{\ddot{o}+} G_d + G_{\ominus} - X_{\ominus+} G_k - X_k$$

Burada:

B_m – Balans mənfiyyəti

M_{s-} – satışdan alınan mənfiyyət (satışın nəticələri)

G_s – sair satışın nəticələrindən alınan gəlirlər

X_{s-} – sair satışın nəticələrindən alınan xərclər

F_A – alınmalı % - lər

$F_{\ddot{o}}$ – ödənməli %-lər

G_d – digər təşkilatlarda iştirak edilməsindən alınan gəlirlər

G_{\ominus} – digər əməliyyat gəlirləri

X_{\ominus} – digər əməliyyat xərcləri

G_k – satışdan kənar gəlirlər

X_k – satışdan kənar xərclər.

4. Xalis mənfiyyət – müəssisənin balans mənfiyyətinin cari mənfiyyət vergisi hesablanandan sonra təxirə salınmış vergi öhdəliklərini və təxirə salınmış vergi aktivlərini nəzərə alınmaqla təşkilatın sərəncamında qalan hissəsidir. Bu qeyd etdiyimiz qaydani nəzərə alaraq aşağıdakı düsturu yazmaq olar:

$$X_m = B_m + V_a - V_{\ddot{o}} - C_m$$

Burada:

X_m – Xalis mənfiyyət

B_m – balans mənfiyyəti

V_a – təxirə salınmış vergi aktivləri

$V_{\ddot{o}}$ – təxirə salınmış vergi öhdəlikləri

C_m – cari mənfəət vergisi

Kommersiya təşkilatlarının təsərrüfat- maliyyə fəaliyyətinin son nəticələrini xarakterizə edənən mühüm göstəricilərdən biri xalis mənfəət hesab edilir. Xalis mənfəət müəssisədə likvidliyin qarşısının alınması, maliyyə sabitliyinin təmin olunması, müəssisənin əmlak vəziyyətinin yaxşılaşdırılması, bazar rəqabəti şəraitində işgüzar fəallığın ,ölkədaxili və xarici bazarlarda möhkəm, geniş fəaliyyəti və digər bu kimi problemlərin həll edilməsində çox böyük rol oynayır. Xalis mənfəət göstəricisi hər zaman maliyyə bazarlarını idarə edənlərin və digər müəssisələrin diqqət mərkəzində olub. Təşkilatların özünün fəaliyyət göstərməsinin, iş yerlərinin saxlanılması və genişləndirilməsi, dividendlərin ödənilməsi bilavasitə, xalis mənfəətin dinamikasından asılıdır. Xüsusi vəsaitin xalis rentabelliği, səhmdar kapitalının xalis rentabelliği və digər bu qəbildən olan göstəricilərin dinamikası və səviyyəsi, xüsusi ilə xalis mənfəətin həcmindən asılıdır:

1. Səhmdar kapitalının xalis rentabelliği = $\frac{\text{xalis mənfəət}}{\text{səhmdar kapitalı}} \times 100$

2. Xüsusi vəsaitin xalis rentabelliği = $\frac{\text{xalis mənfəət}}{\text{xüsusi vəsait}} \times 100$

Təşkilatların fəaliyyətində həlledici rol oynayan istehsalın inkişafı, yığım, istehlak, sosial inkişaf və.s. fondlar, səhmdar cəmiyyətlərdə və və birgə müəssisələrdə ehtiyat fondu xalis mənfəət hesabına yaradılır. Təşkilatlarda xalis mənfəət hesabına həyata keçirilən bölmələrə qeyri-istehsal sahələrinin təsərrüfatlarının, təşkilatın fəaliyyətini nizamlayan şirkətlərin, birliklərin və digər orqanların saxlanılması üçün ayırmalar daxildir.

İndi isə infilyasiya və onun maliyyə nəticələrinin təhlilinə təsir dərəcələrinin qiymətləndirilməsini nəzərdən keçirək.

Məlum olduğu kimi ,infilyasiya milli pul vahidinin qiymətdən düşməsiylə və ölkə ərazisində qiymətlərin səviyyəsinin ümumi yüksəlməsi ilə nəticələnən iqtisadi prosesdir. Qiymət indeksinin köməyi ilə infilyasiyanın tempi ölçülür. Bir qayda olaraq ilk öncə uzun zaman istifadə olunan mallara nisbətə, zəruri malların qiymətləri daha tez yüksəlir. Müəyyən zaman ərzində qiymətlərin indeksi onların səviyyəsinin orta hesabla dəyişilməsini səciyyələndirir:

$$I_{\text{qiymət}} = \frac{\text{Malların (iş,xidmətlərin) təhlil edilən dövrün qiymətlərində məcmu dəyəri Analoji}}{\text{malların (iş,xidmətlərin) baza dövrünün qiymətlərində məcmu dəyəri}}$$

Və yaxud

$$I_{\text{qiymət}} = \sum q_1 p_1 / \sum q_1 p_0$$

Dunya iqtisadiyyatında kiçik infilyasiya (1,5-2%) yol verilən və əksinə olaraq faydalı hesab edilir, ona görə ki, o pul vahidlərinin fəallığının artmasına şərait yaradır, onları mənfəətli biznesə vəsait qoymağa daha da həvələndirir. Bunun əksinə olaraq yüksək infilyasiya iqtisadiyyatın inkişafının sabitliyini pozan amildir.

Müəssisələrdə satışdan əldə olunan mənfəətə infilyasiyanın təsir dərəcəsi iki istiqamətdə üzrə təzahür oluna bilər:

1. realizə olunan malların, məhsulun, xidmətlərin və işlərin qiymətlərinin və tariflərinin artırılması sayəsində satışdan əldə olunan mənfəət və mədaxil yüksəlir.

2. alınan materialların, xammalın, elektrik enerjisinin, yanacaqın, kənar təşkilatların xidmətlərinin qiymətlərinin və tariflərinin yüksəlməsi nəticəsində istehsal xərcləri artır və bu o deməkdir ki, satışdan əldə olunmuş mənfəət azalır.

Satışdan əldə olunan mədaxilin indeksi = satışın həcmnin indeksi x qiymətlərin indeksi

Və yaxud

$$\frac{\sum q_1 p_1}{\sum q_0 p_0} = \frac{\sum q_1 p_0}{\sum q_0 p_0} \times \frac{\sum q_1 p_1}{\sum q_1 p_0}$$

Satışdan əldə edilən mənfəətin məbləğinə satış qiymətlərinin dəyişilməsinin təsir dərəcəsini qiymətlərin indekslərinin köməyliyi ilə hesablamaq olur. Bunun üçün indeksin sürəti və məxrəci arasındakı fərqə əsaslanmaq lazımdır:

$$\Delta M(p) = \sum q_1 p_1 - \sum q_1 p_0 = \sum (p_1 - p_0) \times q_1$$

Müəssisələrin məhsulun, işlərin, və xidmətlərin satışına və buraxılışına çəkdiyi xərclərə infilyasiyanın təsiri aşağıdakı düstur vasitəsi ilə hesablanır:

$$\Delta X(q) = \sum (q_1 - q_0) \times K_1$$

Burada

$\Delta X(q)$ -Müəssisənin xərcləri üçün istifadə olunan material ehtiyatlarının tədarük maya dəyərinin dəyişilməsinin təsirini

K_1 -hesabat dövrü ərzində istifadə edilmiş materialların, xammalın, yanacaqın natural ifadəsində miqdarını

q_1 və q_0 –baza və hesabat dövrlərində konkret adlı materialların, xammalın, yanacağın konkret növü üzrə vahidinin tədarük maya dəyərini ifadə edir.

2.2 Təşkilatın rentabellik göstəricilərinin dinamikasının təhlili

Bazar iqtisadiyyatı təsərrüfat fəaliyyəti (biznes) üçün yeni qaydalar diktə edir və mənfəət biznesin uğurlu olmasının başlıca göstəricisi hesab olunur. Mənfəət xərcləri, gəlirləri, itkiləri xarakterizə edərək, təsərrüfat fəaliyyətinin bütün göstəricilərini ümumiləşdirir. Müəssisənin (firmanın, səhmdar cəmiyyətinin və s.) fəaliyyətinin effektivliyini və rentabelliğini öyrənmək və qiymətləndirmək mənfəət sayəsində mümkündür. Mənfəət müəssisənin gələcək fəaliyyətini stimullaşdıracaq vasitə, onun inkişafına təkan verəcək başlıca qüvvə və müəssisənin şəxsi kapitalını artırmaq üçün əsas mənbədir.

Rentabellik göstəriciləri, sahibkarlıq fəaliyyətinin səmərəliliyinin iqtisadi göstəriciləri içərisində xüsusi rol oynayır. Əgər mənfəət müəssisənin mütləq gəlirliyini təcəssüm etdirirsə, rentabellik nisbi gəlirliyi göstərir. Eləcə də rentabellik mənfəətin müəyyən bazaya nisbəti kimi ifadə olunur. Müəssisə o halda rentabelli hesab olunur ki, onun məhsulun satışından əldə etdiyi mədaxil məhsulun istehsalı və satışı xərclərini ödəməklə bərabər müəssisənin mənfəətini də təmin etmiş olsun. Beləliklə rentabellik müəssisənin işinin səmərəliliyini səciyyələndirir, bundan başqa o, müəssisənin kapitalını artırmaq qabiliyyəti haqqında təsəvvür yaradır.

Təsərrüfat subyektlərinin maliyyə, istehsal, investisiya və kommərsiya fəaliyyətinin iqtisadi cəhətdən məqsədə uyğunluğu, səmərəliliyi yalnız mütləq göstəricilər vasitəsi ilə deyil, həmçinin nisbi göstəricilərlə də xarakterizə olunur. Məlumdur ki, rentabellik göstəricilər sistemi nisbi göstəricilər qrupuna aiddir. Sözü geniş mənada rentabellik göstəriciləri bütövlükdə müəssisənin (firmanın) fəaliyyətinin müxtəlif sahələrinin gəlirliyini, xərclərini ödənməsini və s. xarakterizə edir. Bununla yanaşı o, firmanın işinin (istehsal, investisiya, kommərsiya) səmərəliliyini təcəssüm etdirir. Göründüyü kimi, rentabellik göstəriciləri bazar iqtisadiyyatı şəraitində müəssisənin təsərrüfat fəaliyyətinin son nəticələrini mənfəətə nisbətən daha dolğun əks etdirir. Çünki, rentabellik göstəriciləri istehsal resurslarından istifadənin məqsədə uyğunluğunu xarakterizə etməklə, müəssisənin investisiya siyasətində, qiymətin əmələ gəlməsində və onun fəaliyyətinin son nəticələrinin qiymətləndirilməsində geniş istifadə olunur. Elə buna görə də, iqtisadi ədəbiyyatlarda rentabelliğin əhəmiyyəti onun göstəricilər sistemindən istifadə etməklə araşdırılır. Təhlilçilərin fikrinə görə, tədqiqat aparılan zaman rentabellik səviyyəsini xarakterizə edən göstəricilər dörd əsas qrupda birləşir:

1. Aktivlərin rentabelliği
2. Xərclərin rentabelliği

3. Satışın rentabelliği

4. Kapitalın rentabelliği

Müəssisələrdə rəsmi mühasibat hesabatı məlumatlarına əsaslanaraq rentabelliğin çoxsaylı göstəricilərini hesablamaq olur ki, bu zaman kəsrin sürətində və məxrəcində müxtəlif parametrlərdən istifadə etmək olur. Hesablama apararkən kəsrin sürətində təşkilatın satışından əldə etdiyi mənfəət, xalis mənfəəti və ya balans mənfəəti yazmaq olar. Məxrəcində isə təşkilatın əmlakının orta dəyəri, satışın tam maya dəyəri, dövriyyə aktivlərinin orta dəyəri, nizamnamə kapitalının məbləği, satışdan alınmış mədaxil, istehsal fondlarının orta dəyəri, təşkilatın xüsusi kapitalının orta məbləği, əsas fondların orta dəyəri və digərləri yazıla bilər.

Müəssisənin mühasibat hesabatı məlumatlarına əsasən onun rentabellik səviyyəsini və dinamikasını təhlil edək:

CƏDVƏL 2.

Sıra sayı	GÖSTƏRİCİLƏR (min manat)	2016 (əvvəlki dövüdə)	2017 (hesabat dövründə)	Kənarlaşma (+,-)	Artım tempi, %
1	balans mənfəəti, B_m	50000	65000	+15000	130
2	xalis mənfəət, X_m	43650	58700	+15050	134.47
3	satışından əldə edilən mədaxil, S_m	325980	437657	+111677	134.25
4	satışın tam maya dəyəri, S_{md}	308541	406629	+98088	131.79
5	Aktivlərin orta dəyəri, A	218734	240785	+22051	110.08
6	Nizamnamə kapitalı, K_n	120000	120000	-	100
7	Xüsusi kapitalın orta məbləği, K_x	132500	154050	+21550	116.26

8	Əsas fondların orta dəyəri, Θ_f	110020	130230	+20210	118.36
9	Dövriyyə material aktivlərinin orta dəyəri, A_{dm}	40800	55045	+14245	134.91
10	İstehsal fondlarının(8+9) orta dəyəri, \dot{I}_f	150820	185275	+34455	122.84

İndi isə : 1) Adi fəaliyyət növləri üzrə xərclərin rentabelliğini hesablayaq :

CƏDVƏL 2.1

Adi fəaliyyət növləri üzrə xərclərin rentabelliği	Hesablama	2016 (əvvəlki dövürdə)	2017 (hesabat dövründə)	Kənarlaşma (+,-)	Artım tempi, %
a)balans mənfəətinə əsasən	$\frac{B_m}{S_{md}} \times 100 = \frac{50000}{308541} \times 100 = 16.20$ $\frac{B_m}{S_{md}} \times 100 = \frac{65000}{406629} \times 100 = 15.98$	16.20	15.98	-0.22	X
b)xalis mənfəətə əsasən	$\frac{X_m}{S_{md}} \times 100 = \frac{43650}{308541} \times 100 = 14.14$ $\frac{X_m}{S_{md}} \times 100 = \frac{58700}{406629} \times 100 = 14.43$	14.14	14.43	+0.29	X

2)Müəssisənin satışının rentabeliyini hesablasaq:

CƏDVƏL 2.2

Satışının rentabelliği	Hesablama	2016 (əvvəlki dövürdə)	2017 (hesabat dövründə)	Kənarlaşma (+,-)	Artım tempi, %
a)balans	$\frac{B_m}{S_m} \times 100 = \frac{50000}{325980} \times 100 = 15.33$	15.33	14.91	-0.42	X

mənfəətinə əsasən	$\frac{B_m}{S_m} \times 100 = \frac{65000}{437657} \times 100 = 14.91$				
b) xalis mənfəətə əsasən	$\frac{X_m}{S_m} \times 100 = \frac{43650}{325980} \times 100 = 13.39$ $\frac{X_m}{S_m} \times 100 = \frac{58700}{437657} \times 100 = 13.41$	13.39	13.41	+0.02	X

3) Müəssisənin aktivlərinin (əmlakının) rentabelliğini hesablasaq:

CƏDVƏL 2.3

aktivlərin (əmlakın) rentabelliği	Hesablama	2016 (əvvəlki dövürdə)	2017 (hesabat dövründə)	Kənarlaşma (+,-)	Artım tempi, %
a) balans mənfəətinə əsasən	$\frac{B_m}{A} \times 100 = \frac{50000}{218734} \times 100 = 22.85$ $\frac{B_m}{A} \times 100 = \frac{65000}{240785} \times 100 = 26.99$	22.85	26.99	+4.14	x
b) xalis mənfəətə əsasən	$\frac{X_m}{A} \times 100 = \frac{43650}{218734} \times 100 = 19.95$ $\frac{X_m}{A} \times 100 = \frac{58700}{240785} \times 100 = 24.38$	19.95	24.38	+4.43	x

4) Nizamnamə kapitalının rentabelliğini hesablayaq:

CƏDVƏL 2.4

Nizamnamə kapitalının rentabelliği	Hesablama	2016 (əvvəlki dövürdə)	2017 (hesabat dövründə)	Kənarlaşma (+,-)	Artım tempi, %
a) balans mənfəətinə əsasən	$\frac{B_m}{K_n} \times 100 = \frac{50000}{120000} \times 100 = 41.66$ $\frac{B_m}{K_n} \times 100 = \frac{65000}{120000} \times 100 = 54.66$	41.66	54.16	+12.50	x

b)xalis mənfəətə əsasən	$\frac{X_m}{K_n} \times 100 = \frac{43650}{120000} \times 100 = 36.38$ $\frac{X_m}{K_n} \times 100 = \frac{58700}{120000} \times 100 = 48.91$	36.38	48.91	+12.53	x
-------------------------	--	-------	-------	--------	---

5) Xüsusi kapitalın rentabelliğini hesablayaq:

CƏDVƏL 2.5

Satışının rentabelliği	Hesablama	2016 (əvvəlki dövürdə)	2017 (hesabat dövründə)	Kənarlaşma (+,-)	Artım tempi, %
a) balans mənfəətinə əsasən	$\frac{B_m}{K_x} \times 100 = \frac{50000}{132500} \times 100 = 37.74$ $\frac{B_m}{K_x} \times 100 = \frac{65000}{154050} \times 100 = 42.19$	37.74	42.19	+9.45	x
b)xalis mənfəətə əsasən	$\frac{X_m}{K_x} \times 100 = \frac{43650}{132500} \times 100 = 32.94$ $\frac{X_m}{K_x} \times 100 = \frac{58700}{154050} \times 100 = 37.52$	32.94	37.52	+4.58	x

6) Əsas fondların rentabelliğini hesablayaq:

CƏDVƏL 2.6

Satışının rentabelliği	Hesablama	2016 (əvvəlki dövürdə)	2017 (hesabat dövründə)	Kənarlaşma (+,-)	Artım tempi, %
a) balans mənfəətinə əsasən	$\frac{B_m}{\text{Əf}} \times 100 = \frac{50000}{110020} \times 100 = 45.45$ $\frac{B_m}{\text{Əf}} \times 100 = \frac{65000}{130230} \times 100 = 49.91$	45.45	49.91	+4.46	x

b)xalis mənfəətə əsasən	$\frac{X_m}{\Theta_f} \times 100 = \frac{43650}{110020} \times 100 = 39.67$ $\frac{X_m}{\Theta_f} \times 100 = \frac{58700}{130230} \times 100 = 45.07$	39.67	45.07	+5.40	x
-------------------------------	--	-------	-------	-------	---

7) Dövriyyə material aktivlərinin rentabelliğini hesablayaq:

CƏDVƏL 2.7

Satışın rentabelliği	Hesablama	2016 (əvvəlki dövrədə)	2017 (hesabat dövründə)	Kənarlaşma (+,-)	Artım tempi, %
a)balans mənfəətinə əsasən	$\frac{B_m}{A_{dm}} \times 100 = \frac{50000}{40800} \times 100 = 122.55$ $\frac{B_m}{A_{dm}} \times 100 = \frac{65000}{55045} \times 100 = 118.08$	122.55	118.08	-4.34	x
b)xalis mənfəətə əsasən	$\frac{X_m}{A_{dm}} \times 100 = \frac{43650}{40800} \times 100 = 106.99$ $\frac{X_m}{A_{dm}} \times 100 = \frac{58700}{55045} \times 100 = 106.64$	106.99	106.64	-0.35	x

8) İstehsal fondlarının rentabelliğini hesablayaq:

CƏDVƏL 2.8

Satışın rentabelliği	Hesablama	2016 (əvvəlki dövrədə)	2017 (hesabat dövründə)	Kənarlaş ma (+,-)	Artım tempi , %

a)balans mənfəətinə əsasən	$\frac{B_m}{i_f} \times 100 = \frac{50000}{150820} \times 100 = 33.15$ $\frac{B_m}{i_f} \times 100 = \frac{65000}{185275} \times 100 = 35.08$	33.15	35.08	+1.93	x
b)xalis mənfəətə əsasən	$\frac{X_m}{i_f} \times 100 = \frac{43650}{150820} \times 100 = 28.94$ $\frac{X_m}{i_f} \times 100 = \frac{58700}{185275} \times 100 = 31.68$	28.94	31.68	+2.74	x

2.3 Təşkilatın işguzar fəallıq göstəriciləri və onların təhlili

Müəssisənin işguzar fəallığı dedikdə, onun fəaliyyətinin dinamikliyi, qarşısına qoyduğu hədəflərə çatması, özünün istehsal gücündən məqsədə uyğun istifadə olunmasını, istehsal etdiyi məhsulların satışı bazarlarının genişləndirilməsi ilə əlaqədar iqtisadi parametrlər nəzərdə tutulur. Ümumiyyətlə kommərsiya təşkilatının işguzar fəallığını qiymətləndirərkən nəticə həmin müəssisə ilə kapitalın tətbiqi sahəsi üzrə analoji müəssisələrin fəaliyyətlərinin müqayisədən istifadə etməklə əldə olunur. İşguzar fəallığın keyfiyyət meyarlarına müəssisənin imici; onun məhsul satışı bazarlarının genişliyi; müəssisənin xidmətlərindən istifadə edən müştərilərin məşhurluğu; onun ixrac olunan məhsullarının olması və həmin ixrac edilmiş məhsulların həcmi; müştərilərlə əlaqələrin davamlı olması ilə əlaqələndirən nüfuzu və digərləri daxildir.

İqtisadi artımın sabitliyi əmsalı və resursverimi göstəriciləri müəssisənin ehtiyatlarından səmərəli istifadə olunması və onun inkişafının dinamikliyi ilə xarakterizə edilən göstəricilərdir. İqtisadi artımın sabitliyi əmsalı ilə müəssisənin müxtəlif maliyyə mənbələri ilə fondverimi, dividend siyasəti istehsalın rentabelliği və digərləri arasında mövcud nisbəti dəyişmədən gələcək dövrlərdə müəssisənin

inkişafının orta sürətini müəyyən olunur. Resursverimi isə müəssisənin fəaliyyəti üçün qoyulmuş vəsaitlərin hər manatına düşən satılmış məhsulun həcmi müəyyənləşdirir. Ümumiyyətlə, iqtisadi artımın sabitliyi əmsalı müəssisənin gələcəkdə müxtəlif maliyyələşdirmə mənbələri, dividend siyasəti, istehsalın rentabelliği, fondverimi, arasında mövcud nisbəti dəyişmədən, orta hesabla hansı sürətlə inkişaf edəcəyini göstərir.

İndi isə komersiyaya təşkilatının işgüzar fəallığını xarakterizə edən göstəricilərini şərti olaraq « A » müəssisəsinin iqtisadi parametrlərinə əsaslanaraq hesablayaq və qiymətləndirək :

Cədvəl 3

Təşkilatın işgüzar fəallığının təhlili

Göstəricilər	2016	2017(hesabat ili)	Kənarlaşma (manat)
1.Aktivlərin cəmi, (B ⁿ)	11298370	9608345	-1690025
2.Material ehtiyatlar(M ^c)	5013209	8450660	+3437451
3. Məhsul satışından pul gəliri, (P ^g)	7138059	5981890	-1156169
4. Cari aktivlərin dəyəri, (A ^c)	5903381	4310744	- 1592637
5. .Hazır məhsulun orta kəmiyyəti(H ^m)	368960	416127	+47167
6. Kreditor borcları(K ^b)	5372673	3952288	- 1420385
7. Debitor borcları(D ^b)	4827143	2718789	- 2108354
8Əsas vəsaitlərin və digər qeyri-maddiaktivlərin dəyəri, (F)	5148101	5577122	+429021

9. Xüsusi kapital,(K ^x)	7646843	7538122	+108721
--------------------------------------	---------	---------	---------

Cədvəl 3 –ün parametrlərinə əsaslanaraq hesablamalarımızı aparaq :

1.Kapitalın ümumi dövretməsi əmsalı (Θ^{kd})

$$a) \quad \Theta^{kd} = \frac{Pg}{Kl} = \frac{7138059}{11298370} = 0,44 \quad 2016 \text{ –ci il üçün}$$

$$b) \quad \Theta^{kd} = \frac{Pg}{Kl} = \frac{5981890}{9608345} = 0,62 \quad 2017 \text{ –ci il üçün}$$

2.Dövriyyə aktivlərinin dövretməsi əmsalı (Θ^{da})

$$a) \quad \Theta^{da} = \frac{Pg}{Ac} = \frac{7138059}{5903381} = 1,20 \quad 2016 \text{ –ci il üçün}$$

$$b) \quad \Theta^{da} = \frac{Pg}{Ac} = \frac{5981890}{4310744} = 1,38 \quad 2017 \text{ –ci il üçün}$$

3.Material dövriyyə vəsaitlərinin dövretməsi əmsalı(Θ^{mdvd}):

$$a) \quad \Theta^{mdvd} = \frac{Pg}{Me} = \frac{7138059}{5013209} = 1,42 \quad 2016 \text{ –ci il üçün}$$

$$b) \quad \Theta^{mdvd} = \frac{Pg}{Me} = \frac{5981890}{8450660} = 0,70 \quad 2017 \text{ –ci il üçün}$$

4.Hazır məhsulun dövretməsi əmsalı

$$a) \quad \Theta^{hmd} = \frac{Pg}{Hm} = \frac{7138059}{368960} = 19,3 \quad 2016 \text{ –ci il üçün}$$

$$b) \quad \Theta^{hmd} = \frac{Pg}{Hm} = \frac{5981890}{416127} = 14,3 \quad 2017 \text{ –ci il üçün}$$

5.Debitor borclarının dövretməsi əmsalı

$$a) \quad \Theta^{dbd} = \frac{Pg}{Db} = \frac{7138059}{4827143} = 1,47 \quad 2016 \text{ –ci il üçün}$$

$$b) \quad \Theta^{dbd} = \frac{Pg}{Db} = \frac{5981890}{2718789} = 2,20 \quad 2017 \text{ –ci il üçün}$$

6. Debitor borclarının dövretməsinin orta müddət (T^{db})

a) $T^{db} = 365 : \Theta^{dvd} = 365 : 1.47 = 248.3$ 2016 –ci il üçün

b) $T^{db} = 365 : \Theta^{dvd} = 365 : 2.20 = 165.9$ 2017 –ci il üçün

7. Kreditor borclarının dövretməsi əmsalı (Θ^{kbd}):

a) $\Theta^{kv} = \frac{Pg}{Kb} = \frac{7138059}{5372673} = 1.32$ 2016 –ci il üçün

b) $\Theta^{kv} = \frac{Pg}{Kb} = \frac{5981890}{3952288} = 1.51$ 2017 –ci il üçün

8. Kreditor borclarının dövretməsinin orta müddəti (T^{kb}):

a) $T^{kb} = 365 : \Theta^{kbd} = 365 : 1.32 = 276.5$ 2016 –ci il

b) $T^{kb} = 365 : \Theta^{kbd} = 365 : 1.51 = 241.7$ 2017 –ci il

9. Xüsusi kapitalın dövretməsi əmsalı (Θ^{xkd}):

a) $\Theta^{xkd} = \frac{Pg}{Kx} = \frac{7138059}{7646843} = 0.932016$ –ci il üçün

b) $\Theta^{xkd} = \frac{Pg}{Kx} = \frac{5981890}{7538122} = 0.792017$ –ci il üçün

10. Əsas vəsaitlərin fondverimi əmsalı :

a) $\Theta^{fv} = \frac{Pg}{F} = \frac{7138059}{5148101} = 1.392016$ –ci il üçün

b) $\Theta^{fv} = \frac{Pg}{F} = \frac{5981890}{5577122} = 1.072017$ –ci il üçün

İndi isə apardıığımız hesablamaları təhlil edək:

Cədvəl 4.

İşgüzar fəallıq göstəricilərinin təhlili (man)

Göstəricilər	2016	2017(hesabat ili)	Kənarlaşma
1.Kapitalın ümumi dövretməsi	0,44	0,62	+0.18
2.Cari aktivlərin dövretməsi	1.20	1.38	+0.18
3.Material dövriyyə vəsaitlərinin dövretməsi	1.42	0.70	-0.72
4.Hazır məhsulun dövretməsi	19.3	14.3	-5
5.Debitor borclarının dövretməsi	1.47	2.20	+0.73
6.Debitor borclarının dövretməsinin orta müddəti, gün	248.3	165.9	-82.4
7.Kreditor borclarının dövretməsi	1.32	1.51	+0.9
8.Kreditor borclarının dövretməsinin orta müddəti, gün	276.5	241.7	- 34.8
9.Əsas vəsaitlərin fondverimi	0.93	0.79	-0.14
10.Kapitalın ümumi dövretməsi	1.39	1.07	-0.32

III FƏSİL.RENTABELLIYIN TƏHLİLİ VƏ İŞGUZAR FƏALLIGIN QIYMETLENDİRİLMƏSİNİN TƏKMİLLƏŞDİRİLMƏSİ İSTİQAMƏTLƏRİ

3.1. Rentabelliynin təhlilinin təkmilləşdirilməsi istiqamətləri

Öncəki paraqraflarda apardığımız nəzəri və praktiki təhlildən məlum olur ki, bazar iqtisadiyyatı şəraitində rentabellik göstəriciləri önəmli bir iqtisadi əmsal kimi çoxsaylı faktorların təsirindən birbaşa aslıdır. Zənnimizcə ,bu faktorların içərisində rentabelliynin yüksəldilməsinə səbəb olan intensiv parametrlər : əmək məhsuldarlığının,materialveriminin və fondveriminin yüksəldilməsi xüsusi əhəmiyyət kəsb edir.Ona görə ki,bazar münasibətləri şəraitində təşkilatın fəaliyyətindən asılı olan keyfiyyət faktorları mənfəətin əldə olunmasını,əsas əməliyyatın-məhsulun satısının miqdarının artmasını, müəssisənin rentabelli işləməsini təmin etməklə istehsal gücündən,ponetsialından və resusrlarından istifadənin məqsədəuyğunluğunun yüksəldilməsinə səmərəli şərait formalaşdırır. Məlum olduğu kimi, müasir zamanda ölkəmizin iqtisadiyyatında yaranan gərginliyin aradan qaldırılması üçün bir sıra tədbirlər kompleksi həyata keçirilir.Bu tədbirlər kompleksi sistemində iqtisadiyyatın bütün sahələrində müəssisələr arasında istehsal-təsərrüfat əlaqələrinin genişləndirilməsi,sahibkarlığın inkişafı,mənfəət və rentabelliynin yüksəldilməsi,xərclərin minimuma endirilməsi mühüm yer tutur.Aparılan təhlilərdən məlum olur ki, yeni bazar formalarının səmərəli fəaliyyəti ,mənfəətin və rentabelliynin yüksəldilməsi,xərclərin aşağı salınması bir-biri ilə üzvü şəkildə bağlı olan sosial-iqtisadi,hüquqi.elmi-texniki və başqa faktorlarla birbaşa əlaqəlidir.Bu faktorlar kompleksi sistemində elmi-texniki tərəqqinin nailiyyətlərindən, mövcud potensialdan,əsas uçot və təhlilformalarından ,nisbətən təkmil iqtisadi münasibətlərdən istifadə etməklə rentabellik səviyyəsinin yüksəldilməsi təxirəsalımaz bir öhdəlik kimi qarşıya qoyulur.Qeyd olunanlardan

başqa , rentabelliyn göstəricilərinə sonsuz sayda kiçik faktorlar təsir göstərir ki, onlarda öz növbəsində müxtəlif xüsusiyyətlərə görə sistemləşdirilə bilər.

Təcrübədə rentabelliyn yüksəldilməsi amillərinə məhsulun maya dəyərinin aşağı salınması, məhsulun satışı həcmnin yüksəldilməsi, daha əlverişli satış bazarlarının seçilməsi və optimal qiymət siyasətinin müəyyənləşdirilməsi və s. daxil edilə bilər.

Yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi , bazar iqtisadiyyatı şəraitində məhsulun rentabelliynin yüksəldilməsinin əsas mənbəyi onun satışından əldə olunan mənfəətin məbləğinin artımı və məhsulun maya dəyərinin minimuma endirilməsi hesab edilir. Təcrübədə qeyd edilən mənbələri üzrə parametrləri hesablamaq üçün aşağıdakı formoldan istifadə etmək səmərəli hesab edilir:

$$E \hat{R} = R_m - R_f = \frac{Ms_f + E \hat{M}_s}{\sum(Q_{im} \times M_{dim})} - \frac{Ms_f}{X_s}$$

Burada : $E \hat{R}$ - rentabellik səviyyəsinin yüksəldilməsi ehtiyatlarını,

R_m - mümkün rentabellik səviyyəsini,

R_f - faktiki rentabellik səviyyəsini,

$E \hat{M}_s$ - əsas əməliyyatdan-məhsul satışından yaranan mənfəətin mütləq məbləğinin yüksəldilməsi ehtiyatlarını,

Q_{im} - məhsul satışının mümkün həcmi ,

M_{dim} - i növ məhsulun maya dəyərinin mümkün səviyyəsini ,

X_s - satılmış məhsul üzrə məsrəflərin miqdarını əks etdirir.

Müəssisədə kapitalın rentabellik səviyyəsinin yüksəldilməsi ehtiyatları aşağıdakı formulun köməyliyi ilə hesablanıla bilər :

$$E \uparrow R_k = R_m - R_f = \frac{Mbf + E \uparrow Mb}{Klf - E \downarrow Kl + Kl_0} \times 100 - R_f$$

Burada : $E \uparrow M_b$ – balans mənfəətinin mütləq məbləğinin yüksəldilməsi ehtiyatlarını, $E \downarrow K_L$ -kapitalın dövrünün və dövriyyəsinin sürətləndirilməsi hesabına avans edilmiş kapitalın məbləğinin azaldılması ehtiyatlarını,

K_{l_0} -isə mənfəətin artırılması ehtiyatlarının tam istifadəsi üçün tələb edilən əsas və dövriyyə kapitalının əlavə məbləğini əks etdirir.

Rentabelliyyənin səviyyəsinin yüksəldilməsi ehtiyatlarının hesablanması, onun mütləq məbləğinin dəyişməsinə təsir edən maliyyə, kommersiya, qiymət faktorlarının və həmçinin başqa subyektiv amillərin qiymətləndirilməsi və müəyyən edilməsi obyektiv zərurətə çevirir. Amma təşkilatın kommersiya, təsərrüfat və istehsal fəaliyyətinin son nəticələrini əks etdirən parametrlərin çoxluğu onların sistemli nəzərdən keçirilib təhlil edilməsini çətinləşdirir. Maliyyə hesabatlarının istifadəçilərinin məqsədlərinin müxtəlifliyi təhlil üçün lazım olan arqumentlərin seçilməsində müxtəlif anlaşılmazlıqlara gətirib çıxarır. Məsələn, səhmdar cəmiyyətinin, firmanın rəhbərlərini fəaliyyətdən əldə etdikləri mütləq mənfəətin miqdarı, onun səviyyəsinin və strukturunun dəyişməsinə təsir edən faktorlar maraqlandırırsa, vergi orqanlarını isə balans mənfəətinin bütün tərkib hissələri maraqlandırır. Bunun üçün də, bazar iqtisadiyyatı şəraitində mənfəətin tərkib elementlərinin analizi abstrak deyil, konkret mahiyyət kəsb edir. Bu da müəssisələrə rəhbərlərinə, sahibkarlara, səhmdarlara, təsisçilərə öz fəaliyyətini bütün aspektlərdə aktivləşdirməyə imkan verir.

3.2.İşgüzar fəallıq göstəricilərinin yaxşılaşdırılmasının təkmilləşdirilməsi istiqamətləri

Müəssisənin işgüzar fəallığı dedikdə, onun fəaliyyətinin dinamikliyi, qarşısına qoyduğu hədəflərə çatması, özünün istehsal gücündən məqsədəuyğun istifadə olunmasını, istehsal etdiyi məhsulların satışı bazarlarının genişləndirilməsi ilə əlaqədar iqtisadi parametrlər nəzərdə tutulur. Ümumiyyətlə kommersiya təşkilatının işgüzar fəallığını qiymətləndirərkən nəticə həmin müəssisə ilə kapitalın tətbiqi sahəsi üzrə analoji müəssisələrin fəaliyyətlərinin müqayisədən istifadə etməklə əldə olunur. İşgüzar fəallığın keyfiyyət meyarlarına müəssisənin imici; onun mə

Məhsul satışı bazarlarının genişliyi; müəssisənin xidmətlərindən istifadə edən müştərilərin məşhurluğu; onun ixrac olunan məhsullarının olması və həmin ixrac edilmiş məhsulların həcmi; müştərilərlə əlaqələrin davamlı olması ilə əlaqələndən nüfuzu və digərləri daxildir.

Kommersiya təşkilatında satışın həcmi, yəni məhsulların (iş və xidmətlərin) satışından daxil olan pul gəlirinin həcmi, eləcə də həmin göstəricilərin artım tempinin işgüzar fəallığının ən önəmli göstəriciləri hesab edilir.

Bununla yanaşı, müəssisənin işgüzar fəaliyyətini səciyyələndirməyə görə kapitalverimi, yəni kapitaldan və əmlakdan istifadənin səmərəliliyi göstəriciləri tətbiq olunur. Kapital verimi (dövriyyə) əmsalının düsturu aşağıdakı kimi hesablanır:

Kapital verimi (dövriyyə) əmsalı

$$\frac{\text{Müəyyən vaxt ərzində müəssisənin fəaliyyətinin faydalı nəticəsi}}{\text{Həmin vaxt ərzində istifadə olunmuş ehtiyatların orta hesabla miqdarı}} \times 100$$

Müəyyən zamanərzində müəssisənin fəaliyyətinin faydalı nəticəsi miqdar və ya dəyər göstəricilərilə ölçülə bilər. Beləki, tikinti təşkilatında qurtarmış və sifarişçilərə təhvil verilmiş obyektlərin dəyəri, ticarət təşkilatında isə əmtəə dövriyyəsinin məbləği faydalı nəticəni ifadə edir. Müəssisələrin bir çoxsunda faydalı nəticəni qiymətləndirilməyə görə müəyyən dövr ərzində satışıdan daxil olan pul gəliri göstəricisindən istifadə olunur. Ümumiyyətlə verim əmsalı istifadə olunmuş ehtiyatların vahidinə düşən faydalı nəticənin ölçüsünü əks etdirir. Müəssisə ehtiyatların hansı növündən istifadə olunmasının səmərəliliyinin ölçülməsinin lazım olmasından asılı olaraq verim əmsalının düsturu aşağıdakı kimi olacaqdır:

$$\text{Aktivlərin verim əmsalı} = \frac{\text{Müəyyən vaxtda satışdan daxil olan pul gəliri}}{\text{Həmin vaxt aktivlərin orta hesabla dəyəri}}$$

Beləki aktivlərin verim əmsalına iki şəkildə aydınlıq gətirilir:

1. Müəyyən vaxt ərzində müəssisənin aktivlərinin dövretməsinin sayını əks etdirir.
2. Müəssisənin əmlakının istifadə olunmasının səmərəliliyini səciyyələndirir. Kommersiya təşkilatının işgüzar fəallığının mühüm göstəricilərindən önəmlisi sayılan xüsusi kapitalın verim əmsalı aşağıdakı düsturun köməyliyi ilə hesablanır:

$$\text{Xüsusi kapitalın verim əmsalı} = \frac{\text{Müəyyən zamanda satışdan daxil olan pul gəliri}}{\text{Həmin zamanda xüsusi kapitalın orta məbləği}}$$

Bu verim əmsalı xüsusi kapitalından istifadənin səmərəliliyi və müəyyən zaman ərzində dövrlərinin miqdarını səciyyələndirir.

$$\text{Əsas fondların verim əmsalı} = \frac{\text{Müəyyən vaxtda satışdan daxil olan pul gəliri}}{\text{Həmin vaxtda əsas fondların orta dəyəri}}$$

Bu verim əmsalı əsas fondlardan istifadənin səmərəliliyi və müəyyən zaman ərzində dövrlərinin miqdarını səciyyələndirir.

İstehsal fondlarının verim əmsalı

$$= \frac{\text{Müəyyən zamanda satışdan daxil olan pul gəliri}}{\text{Həmin zamanda əsas fondların orta dəyəri} + \text{həmin zamanda dövriyyə aktivlərinin dəyəri}}$$

İstehsal fondlarını verim əmsalı müəssisənin istehsal gücünün bir manatına düşən faydalı nəticənin miqdarını əks etdirir.

$$\text{Dövriyyə aktivlərinin verim əmsalı} = \frac{\text{Müəyyən vaxtda satışdan daxil olan pul gəliri}}{\text{Həmin vaxtda dövriyyə aktivlərinin orta dəyəri}}$$

Dövriyyə aktivlərinin verim əmsalı müəyyən vaxt ərzində satışdan daxil olan pul gəlirlərinin dövriyyə aktivlərinin orta dəyərinin bir manatına düşən ,manatla hesablanan həcmnin və ya həmin vaxtda dövriyyənin miqdarını əks etdirir.

Kommersiya təşkilatının işgüzar fəallığı göstəriciləri fərqli formalarda : plan, layihə, öncəki analoji dövrlər və digərləri üzrə hesablanıla bilər. Təşkilatın işgüzar fəallığı əmsallarının faktiki qiyməti plan ,layihə, sahə , baza üzrə göstəricilərlə müqayisə edilir.

İşgüzar fəallıq göstəricilərinin təkmilləşdirilməsi üçün aşağıdakı üsullardan istifadə etmək olar:

1.Müəssisənin fəaliyyətinin müəyyən zaman ərzində faydalı nəticəsinin optimallaşdırılması , məsələn , satışın sturukturunun təkmilləşdirilməsi , realizasiya qiymətlərinin yüksəldilməsi və digərləri hesabına satışın həcmının artım imkanlarının araşdırılması ;

2.İstifadə olunan ehtiyatların sturukturunun və miqdarının təkmilləşdirilməsi.

NƏTİCƏ VƏ TƏKLİFLƏR

Bazar münasibətləri şəraitində qrşısında duran əsas vəzifələrdən biri təsərrüfat subyektlərinin fəaliyyətində maliyyə təhlilinin düzgün və mövcud qanunverici aktlara uyğun şəkildə həyata keçirməkdir. Mövcud buraxılış işi də özündə həmin təsərrüfat subyektlərinin fəaliyyətində həyata keçirilən maliyyə təhlilini, onun aparılmasında istifadə olunan metodları və həmin metodların təkmilləşdirilməsini nəzərdə tutur. Müasir iqtisadi münasibətlər şəraitində təsərrüfat subyektlərində həyata keçirilən maliyyə təhlili heç də bütövlükdə bazar iqtisadiyyatının tələblərinə uyğun deyildir. Buna görə də təsərrüfat subyektlərində maliyyə təhlilini apararkən baş verən nöqsanların aradan qaldırılması üçün aşağıdakı təkliflərə əməl olunmasını məqsədəuyğun hesab edirəm:

1. Yuxarıda aparılan təhlillə əlaqədar olaraq, göstəricilərin optimal sisteminin onların hesablanması üçün əsaslandırılmış metodikasının işlənib hazırlanması, habelə onların ayrı-ayrı sahələr üzrə fərqli və inkişaf etmiş bazar iqtisadiyyatına malik ölkələrdə onların normativ ölçülərini nəzərə alan normativ bazasının müəyyən edilməsi.

2. Maliyyə vəziyyətinin təhlili kifayət qədər mürəkkəb yaradıcı iş olduğu üçün, ekspress-qiymətləndirmə, xarici və daxili təhlil, operativ və dərin tədqiqat metodikalarını bilməyi, çoxsaylı systemsiz təklif edənlər arasından zəruri olan mümkün göstəriciləri seçmək, onlara sistemli ifadə vermək, normativləri əsaslandırılmış surətdə tətbiq etmək, dinamik dəyişmələri düzgün qiymətləndirmək, amillər üzrə təhlil etmək bacarığının olamsı məqsədəuyğun hesab olunur.

3. Daxil olması gözlənilən pul gəlirinin ödənilməli olan pul öhdəlikləri ilə müqayisə edilməsi yolu ilə qısa vaxt üçün ödəmə təqviminin vəziyyətini

qiymətləndirmək və öhdəliklərin gəlirlərdən aşkar edilmiş üstünlüyünün qarşısının alınması və aradan qaldırılması üzrə idarəetmə qərarları variantlarını hazırlamaq.

4. Ödəmə qabiliyyəti olamamsının səbəblərini aşkar, alıcılarla satılmış məhsullara, mallara, işlərə, xidmətlərə görə hesablaşmaların müddətlərinin pozulması, satışın həcmnin məhsul buraxılışı həcmindən geri qalması, mal-material sərvətlərinin həddindən artıq ehtiyatların, yəni məhsulun satışına dair mövcud müqavilələrin, sifarişlərin, tapşırıqların yerinə yetirilməsi üçün tələb ediləndən artıq ehtiyatların yaradılması.

5. Təsərrüfat subyektlərinin əmlakının, hesablarda vəsaitlərinin və digər aktivlərinin və passivlərinin qiymətləndirilməsi mühasibat uçotu üzrə müddəaların və digər normativ hüquqi aktların tələblərini nəzərə almaqla həyata keçirilməsi məqsədəuyğundur.

6. Ehtiyatların və xərclərin normalarının və normativlərinin texnikada, texnologiyada, məhsulun çeşidində, sifarişlər portfelində və.s dəyişmələr olduqda operativ dəqiqləşdirilməsini nəzərdə tutan çevik sistemin tətbiq edilməsi məqsədəuyğundur.

7. Hesabat dövründə baza dövrü ilə müqayisədə satışdan pul gəlirinin (netto) bir manatına düşən xərclərin əmsallarının dəyişilməsinin əsas səbəblərini aydınlaşdırmaq məqsədilə iqtisadi elementlərin tərkibinə uyğun olaraq xərclərin detallaşdırılması tövsiyyə olunur.

ƏDƏBİYYAT

1. Azərbaycan Respublikasının «Mühasibat uçotu haqqında» qanunu. Bakı, 2004.
2. Azərbaycan Respublikasının Mülki Məcəlləsi. Bakı. “Hüquq ədəbiyyatı” 2007. 776 səh
3. Azərbaycan Respublikasının Vergi Məcəlləsi Bakı. “Hüquq ədəbiyyatı” 2011. 414 səh
4. «Audit xidməti haqqında» Azərbaycan Respublikasının Qanunu. 1994-cü il
5. Azərbaycan Respublikasının «Müflisləşmə və iflas haqqında» qanunu. Bakı, 1997.
6. Mühasibat işi. Normativ sənədlər toplusu. 2007-ci il. 1 dekabr. 2007-ci ilədək əlavələr və dəyişikliklərlə.
7. Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabinetinin 18 iyun 2005-ci ildə təsdiq olunmuş "2005-2008-ci illərdə Milli Mühasibat Uçotu Standartlarının tətbiqi üzrə Proqram"
8. «Daxili audit haqqında» Azərbaycan Respublikasının Qanunu. 2007-ci il
9. H.A. Cəfərli. İqtisadi təhlil. Dərslik. «Elm və təhsil» nəşriyyatı, Bakı- 2009. - 560 səh.
10. H.A.Cəfərli. Təssərrüfat subyektlərində maliyyə sabitliyinin amilli təhlili. Metodik vəsait. «Elm və təhsil» nəşriyyatı, Bakı-2011. - 67 səh.
11. D.A.Bağirov. Vergi nəzarəti. Dərslik. Bakı- 2006. 412 səh.
12. H.A.Cəfərli., L.V.Məmmədova. İnflyasiya və onun maliyyə nəticələrinə təsirinin təhlili.
13. Müslümov S.Y., Kazımov R.N. “Maliyyə təhlili”. Dərslik: Bakı, “CBS”, 2012. 246 s.
14. Mahmudov İ.M., Zeynalov T.Ş., İsmayılov N.M. İqtisadi təhlil. Dərslik. – Bakı, İqtisad Universiteti. 2010– 796 s.

15. Aleksander D., Britton A., Yorissen A.. Maliyyə hesabatının beynəlxalq standartları: nəzəriyyədən praktikaya. / rus dilindən tərcümə. Prof. S.M.Səbzəliyevin rəhbərliyi ilə /– Bakı. “İqtisad Universiteti”. 2010.762 s.

16.Ефимова О.В. Финансовый анализ. Учебное пособие. М. «Бухгалтерский учет», 2002.

17. Ковалев В.В. Финансовый анализ: Управление капиталом. Выбор инвестиций. Анализ отчетности. – М.:Финансы и статистика, 2000.- 512 с.

18.Савицкая Г.В. Анализ хозяйственной деятельности предприятия. Минск «Новое знание», 2012.

19.Финансы организаций.Учебник. 4 - е издание.Под редакцией Н. В.Колчиной.Москва, 2007.

20. Экономика предприятия. Учебник, 4 – е издание, под редакцией В. Я. Горфинкеля и В. А. Швандара. Москва, 2007.

21.Шуляк П.Н.Финансы предприятия.Учебник.Москва,2006.

22. *İzahli iqtisadi terminlər lüğəti. I-II-ci hissələr, Bakı, 2005.*

23.*Большой экономический словарь.Автор и составитель А. Б. Борисов. Москва, 2007.*

«RENTABELLİYİN TƏHLİLİ VƏ İŞGÜZAR FƏALLIĞIN
QIYMƏTLƏNDİRİLMƏSİNİN METODİKİ PROBLEMLƏRİ »

XÜLASƏ

Dissertasiya işi girişdən, üç fəsildən, nəticədən, istifadə edilmiş ədəbiyyat siyahısından ibarət olmaqla tərtib edilmişdir.

Girişdə dissertasiya işi mövzusunun aktuallığı, tədqiqatın məqsəd və vəzifələri, dissertasiya işinin elmi yeniliyi, praktiki əhəmiyyəti, işin strukturu verilmişdir.

Dissertasiya işinin birinci fəsili «Rentabellik və işguzar fəallığın təhlilinin nezeri metodoloji əsasları » adlanır.

Dissertasiya işinin ikinci fəsili «Kommersiya təşkilatlarının rentabellik və işguzar fəallığının mövcud vəziyyətinin təhlili » adlanır.

Dissertasiya işinin üçüncü fəsili « Rentabelliğin təhlili və işguzar fəallığın qiymətləndirilməsinin təkmilləşdirilməsi istiqamətləri » adlanır.

Dissertasiya işinin sonunda aparılmış tədqiqatın nəticələri yekunlaşdırılmış və təcrübədə geniş tətbiq edilməsi üçün işlənilib hazırlanmış təkliflər irəli sürülmüşdür.

MAHMUDOVA BOYUKKHANİM İLGAR

PROFITABILITY ANALYSIS AND ASSESSMENT OF THE SUMMARY
METHODOLOGICAL PROBLEMS OF BUSINESS ACTİVİT
SUMMERY

This thesis consists of an introduction, three chapters, the result of the bibliography was developed.

The thesis takes into account the structure of administration, the urgency of the problem, aims and objectives of the research, the thesis of scientific novelty and practical significance.

In the first chapter we study the "The theoretical and methodological basis of analysis of business activity and profitability".

In the second chapter we investigate the "The analysis of the current state of business activity and profitability of commercial organizations".

In the third chapter of the work were considered "Improvement in profitability analysis and assessment of business activity".

The research thesis was completed and put forward proposals for the application in practice.

МАХМУДОВА БОЙУКХАНУМ ИЛГАР

Анализ и оценка методологические проблемы рентабельности
предпринимательской деятельности

РЕЗЮМЕ

Диссертация состоящая из введения, трех глав, результата, из списка использованной литературы была разработана.

В диссертационной работе учитывается структура введения, актуальности проблемы, цели и задачи исследования, тезис о научной новизне, практической значимости.

В первой главе работы изучается «Анализ теоретических и методологических основ деловой активности и рентабельности».

Во второй главе работы изучается « Анализ текущего состояния деловой активности и рентабельности коммерческих организаций».

В третьей главе работы были рассмотрены «Анализ текущего состояния деловой активности и рентабельности коммерческих организаций».

В результате исследования диссертационной работы были завершены и выдвинуты предложение для применение на практике.